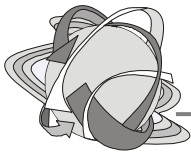

—Капській Аллі Йосипівні, доктору педагогічних наук, професору, директору Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, завідувачу кафедри соціальної педагогіки НПУ ім. М. П. Драгоманова;

—Варбан Марині Юріївні, кандидату психологічних наук, виконавчому директорові Всеукраїнської громадської організації «Ліга соціальних працівників України».

Також висловлюємо вдячність Матвієнко Юлії Олексіївні за здійснення електронної версії проекту.

І, нарешті, засвідчуємо глибоку повагу та вдячність засновнику й першому завідувачу кафедри педагогіки та психології, доктору педагогічних наук, професору Козакову Віталію Андрійовичу, під чий керівництво було розроблено та апробовано концепцію психолого-педагогічної підготовки в непедагогічному університеті, що знайшла свій відбиток і в даному посібнику.

1. ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА

- 1.1. Поняття про психіку, види психологічних явищ.
- 1.2. Напрями та школи психології.
- 1.3. Галузі й методи сучасної психології.

1.1. Поняття про психіку, види психологічних явищ

У перекладі з грецької: *psyche* — душа, *logos* — наука (інколи перекладається, як закони природи), тобто це наука про ДУШУ людини.

Психологія — це наука про закономірності розвитку та функціонування психіки (суб'єктивної картини об'єктивного світу) як особливої форми життєдіяльності.

Незалежно від того, в якій країні людина живе, якою мовою розмовляє, доступні їй досягнення цивілізації чи ні, вона, як

давні предки, відчуває потребу в розумінні себе та інших, розвиває протягом життя свої уявлення про духовний світ і людську душу.

Отже, знання психології необхідні для глибшого розуміння себе та інших. Ці знання надають можливість для самовдосконалення. І це друга причина необхідності ознайомлення з цією наукою. І, зрештою, такі знання надають можливість для підвищення ефективності власної професійної діяльності. Пізнавши себе (хоча й це так непросто!), отримуєш можливість управляти своєю психікою, розвивати здатність впливати на інших і керувати їхньою поведінкою відповідно до поставленої мети.

Сучасна людина має можливість черпати відповідні знання з різних джерел: народна психологія; життєва (побутова, буденна) психологія; релігійна психологія; парапсихологія; наукова психологія.

Народна — казки, міфи, прислів'я, забобони. Може і сьогодні регулювати людські стосунки, і нехай науково-технічний прогрес (НПТ) висуває свої вимоги, національний менталітет виступає як орієнтир у виборі цінностей.

Життєва — власні спостереження, судження, набуті протягом життя. Суб'єктивізм. Поєднується народна, релігійна, наукова, парапсихологія.

Релігійна — характеризується спрямованістю до Божества й базується на вірі в певні постулати духовного життя. Вона значною мірою впливала на формування духовних цінностей протягом усієї історії людської цивілізації. На засадах релігійної психології виховується переважна частина людства і в наш час. У пізнанні психіки вона використовує ідеалістичні догмати. Релігійна психологія не поступається народній, життєвій та науковій за своїм значенням у морально-психічному житті людини.

Парапсихологія — сукупність нетрадиційних поглядів на незвичайні явища та «таємниці» психіки, зокрема такі, як екстрасенсорне сприймання, телекінез, левітація, полтергейст, пірогенія снобачення, просконія, ретросконія, дистанційна дія тощо. Ці немає змоги дослідити ці явища за допомогою методів психологічної науки (виміряти кількісно і якісно). Поза предметом психології залишається те, що для однієї людини є психологічною реальністю, для іншої — ні. Більша частина парапсихологічних феноменів суперечать не лише законам психології, а й відкритим законам природи, методи дослідження цих явищ не винайдені, тому вони і залишаються за межами науки.

Наукове дослідження об'єктивно існуючого психічного явища або факту передбачає не лише його якісний та кількісний опис, а й розкриття його природи, закономірностей розвитку, перебігу, побудови та функціонування, виявлення психологічного механізму, що стоїть за ним.

Психологія сформувала систему наукових уявлень, які розкривають природу психіки, слугують поліпшенню життя людей, їхньої поведінки та діяльності. Інтенсивне дослідження найскладнішого з існуючих у науці об'єктів — психіки людини — триває.

Оволодіння системою психологічних знань сприяє зростанню психологічної культури окремої людини та всього суспільства, покращенню якості життя, психічного здоров'я, підвищенню рівня навчальної й професійної діяльності, громадської поведінки.

Ми знаємо, що кожна наука має предмет та об'єкт.

Яка різниця між предметом та об'єктом наукового дослідження?

Уявіть собі, що ви пливете пароплавом річкою. Ніч. Темно. Ви хочете побачити, що там на березі, напружуєте зір, але нічого не видно. Берег — це об'єкт наукового пізнання. Але ось нарешті включили прожектор, який висвітлив частину берега: будиночок, дерева, паркан і людину, котра махає вам рукою. Те, що видно завдяки світлу прожектора, і є предметом наукового пізнання, тобто це певний аспект, з якого розглядається об'єкт.

Таким чином, **об'єкт** наукового дослідження — це все те, на що спрямовується пізнавальна або інша діяльність (явища, процеси).

Предмет — це той аспект, специфічний кут зору, під яким наука розглядає об'єкт, що вивчається.

Різні науки можуть мати один і той самий об'єкт, але різні предмети. Наприклад, людина є об'єктом вивчення анатомії і фізіології та психології. Але аспекти вивчення в цих науках є різні. Анатомію та фізіологію цікавлять фізіологічні аспекти людини.

Що є предметом психології?

Ще наприкінці 20-х років ХХ ст. видатний психолог Л.С.Виготський писав, що відповідь на запитання про предмет психології є найважчою з усього, що є у світі, предмет психології найменше піддається вивченню. Виокремлення психічного має давню історію. Спочатку предметом психології була душа, існуванням якої пояснювали всі психічні прояви людини: поведінку, діяльність, неповторність і схожість людей тощо. Цей період розвитку психології пов'язаний з іменем Аристотеля (384—322 р. до н.е.). Його трактат «Про душу» — перше системне дослідження душі. Потім, в епоху Відроджен-

ня (XVII ст.), акцент зміщується на свідомість. Цей етап пов'язують з іменем Р.Декарта (1596—1650). Він вважав, що свідомість (духовне існування) та тіло абсолютно різнорідні: «Тіло по своїй природі завжди подільне, тоді як дух зовсім неподільний». На початку XX ст. з'являється декілька різних предметів психології: поведінка, інтелект, мотив, образ, пізнавальна сфера, діяльність. Сьогодні предметом вважається психіка людини, яка включає всі перелічені вище складові та є суб'єктивною картиною об'єктивного світу, тобто це — індивідуальний світ людини з огляду на взятий у психологічні закономірності його виникнення, розвитку, прояву, функціонування та згасання.

Психологія має дуже довгу передісторію та коротку історію. Протягом багатьох століть вона не існувала як самостійна наука, а вважалась одним з розділів філософії. І навіть свою назву психологія отримала лише в XVI ст. (точніше, у 1590 р.), коли німецькі схоласти Л.Гокленіус та О. Кассманввели в практику наукового спілкування цей термін. Виокремлення психології в самостійну науку відбулося в 70-ті роки XIX ст. Датою її «народження» вважається 1879 р., коли німецький психолог В. Вундт організував у м.Лейпцигу першу експериментальну психологічну лабораторію та впровадив експеримент для вивчення психічних явищ.

До цього періоду для вивчення означених явищ учені застосовували спостереження та самоспостереження (інтроспекцію) як методи психології, про що докладніше йтиметься нижче. Інакше кажучи, людина, виходячи із своїх практичних потреб, вивчала, прагнула пізнати свою душу та душі інших, знову ж таки, за допомогою власної. А відтак, уникнути помилок в уявленні про психічні явища, створити цілком об'єктивну картину закономірностей психічного розвитку в доекспериментальний період становлення психології як науки було досить важко.

Остання (суто людська) функція психіки надає людині можливість за допомогою власної психіки не лише орієнтуватись на зовнішні чинники, критерії й норми, відображати їх, адаптуватись до реальності та регулювати поведінку, але й самовизначатись, самоусвідомлюватись, дає поштовх до самодіяльності, саморозвитку, становлення як суб'єкта діяльності.

Отже, предметом вивчення психології є психіка людини та тварин, що включає в себе багато суб'єктивних явищ. За допомогою одних, таких, наприклад, як відчуття й сприйняття, увага та пам'ять, уява, мислення й мова, людина пізнає світ. Тому їх часто

називають пізнавальними процесами. Інші явища регулюють її спілкування з людьми, безпосередньо керують діями і вчинками. Це психічні стани й властивості особистості. Представимо у вигляді схеми основні види явищ, що вивчає сучасна психологія (рис. 1):

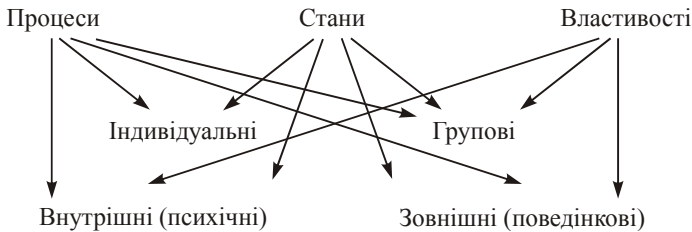

Рис. 1 Основні види психічних явищ

Наведемо приклад індивідуальних внутрішніх (психічних)

ЗАВДАННЯ ПСИХОЛОГІЇ

Основне завдання психології — вивчення закономірностей психічного життя людини з метою використання їх для розвитку особистості, для організації різних видів її діяльності, оптимізації стосунків та поведінки. Психологічні знання необхідні для такого:

- 1)глибшого розуміння себе та інших;
- 2)самовдосконалення, пристосування до змін у навколишньому середовищі;
- 3)підвищення ефективності власної професійної діяльності, налагодження стосунків між членами трудового колективу та між людиною й технікою, щоб запобігти техногенним і екологічним катастрофам;

4) осягнення власного особистісного потенціалу, існування в гармонії із собою та світом, розвитку своїх сутнісних прагнень, самореалізації та самоактуалізації.

Оволодіння системою психологічних знань сприяє зростанню психологічної культури окремої людини та всього суспільства, покращенню якості життя, психічного здоров'я людини, підвищенню рівня навчальної та професійної діяльності.

1.2. Напрями та школи психології

Психологічна реальність людини досить складна, прояви її різноманітні та неоднозначні. Людина є істотою бажаною, думаною, діючою, такою, що сумнівається, рефлексує. Що з переліченого є основним? Одні вчені вважають: щоб зрозуміти психологічну сутність людини, необхідно вивчати її бажання, потреби, потяги, які можуть бути як явними, так і прихованими; другі — її поведінку; треті — мислення, пізнавальну сферу людини; четверті — діяльність; п'яті — усвідомлення людиною свого призначення на Землі тощо.

Така неоднозначність підходів призвела до того, що на початку ХХ століття виникли різні психологічні школи та напрями: *бігевіоризм, гештальтпсихологія, психоаналіз, когнітивна психологія, гуманістична, психологія діяльності* тощо.

Бігевіоризм (напряма американської психології). Представники: Дж. Вотсон, Е. Толмен, К. Галл, Б. Скінер. Засновник цієї школи — Дж. Вотсон. **Предмет** дослідження — *поведінка* людини, реакції її організму на зовнішні стимули.

Дж. Вотсон уважав, що вчені повинні вивчати те, що проявляється зовні, та те, за чим можна спостерігати. Психічні явища, пов'язані зі свідомістю: почуття, відчуття, думки, самосвідомість — є недоступними науковому вивченню, оскільки вони приховані та неочевидні. Отже, якщо свідомий досвід не можна дослідити, то він так і залишиться прихованим, а, можливо, його взагалі не існує. Тому психології необхідно досліджувати те, що реально існує, — поведінку (всі реакції організму на зовнішні впливи, які можна спостерігати ззовні та об'єктивно зафіксувати. Наприклад, коли людина співає, спить, їсть, конфліктує, плаче, виконує чи не виконує домашніх завдань тощо).

Відтак, одиниця аналізу поведінки — конкретний зв'язок **стимулу (S) та реакції (R)**. Такий аналіз проводиться з метою **передбачення та контролю поведінки людини**. Правильно підбравши стимули для впливу на особу, можна отримати бажану поведінку. Дж. Вотсон підкреслював: «Дайте мені дюжину здорових, нормально розвинених малят і можливість виховувати їх у світі, що побудований за моїми принципами, і я гарантую, що, вибравши будь-кого з них, навчу його, як стати спеціалістом у будь-якій сфері — лікарем, адвокатом, художником... навіть жебраком і крадієм, незалежно від його талантів, схильностей, властивостей, здібностей та раси його прародичів. ...Коли цей експеримент завершиться, я зможу точно визначити той спосіб, яким потрібно виховувати дітей, і той тип суспільства, у якому вони повинні жити»¹. Але вченому так і не вдалося знайти оптимальні методи впливу.

Отже, представники бігевіоризму не беруть до уваги спадковість людини, генозумовлені особливості, натомість вони вважають, що основою розвитку людини є розширення репертуару поведінки та набування нових реакцій, яке досягається шляхом навчіння. Навчіння — це результат досвіду людини — зміна потенційної поведінки. Дж. Вотсон вважав, що людина є такою, якою вона навчилася бути.

Еволюція цього напрямку зумовила появу *необігевіоризму*, який також спирається на поведінковий принцип, але вже по-іншому визначає характер відношень між стимулами та реакціями та припускає наявність «проміжних змінних» між ними у вигляді цілей, очікувань, гіпотез, пізнавальних схем тощо. За Б.Скіннером, який є представником *радикального бігевіоризму*, навчіння полягає в збагаченні досвіду організму за рахунок відповідей, що підкріплюються практикою. Основою підкріплення є оцінка ймовірності повторення цієї відповіді в майбутньому.

Психоаналіз (З. Фройд, А. Адлер, Е. Фром, К. Горні, К.Юнг, Е.Еріксон). **Предмет** дослідження — *вроджені потяги, які можуть бути як усвідомленими, так і неусвідомленими*. Засновник цього напрямку З. Фройд розглядав психіку людини як багаторівневу, глибинним рівнем якої є несвідоме. Він вважав, що психічне життя людини визначається завдяки останньому. Несвідоме виступає як прояв уроджених потягів (сексуальних та агре-

---

¹ Психологическая энциклопедия. — 2-е изд. / Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха. — СПб.: Питер, 2003. — С. 61.

сивних), які є джерелом психічної енергії, що визначають динаміку психічного життя людини, структуру психіки, характер людини та соціально-культурні явища.

З. Фройд вважав, що несвідоме реально існує, але сприйняття його свідомістю вимагає особливих зусиль, технічних процедур, певних навичок, пов'язаних з умінням пояснити ці явища. Він показав, що події та враження раннього дитинства утворюють шаблон для більш пізнього сприйняття життєвого досвіду, дорослі люди несвідомо пояснюють своє життя, виходячи з тих категорій, що були важливими в дитинстві.

Зміст головних понять теорії З. Фрейда зазнав змін. Наприклад, у понятті «джерела розвитку» *сексуальне* часто розширюється до понять *біологічне* та *соціальне* (як у теоріях А. Адлера, К. Горні, Е. Фрома, Е. Еріксона). На сьогоднішній день представники психоаналізу відійшли від пояснення психічного життя з погляду задоволення вроджених потягів та стали шукати детермінанти психічного життя в ньому самому. Їхнє вчення об'єднує визнання взаємодії «несвідоме — свідомість» і пошук у відношеннях між їх компонентами закономірностей розвитку та функціонування психіки.

Докладніше співвідношення «свідомість-несвідоме» розглядається в темі «Рівні прояву психіки».

Гештальтпсихологія — напрям психології, що виник у Німеччині (образ, форма, особлива структура).

Представники цього напрямку досліджували особливості пізнавальних психічних процесів, насамперед *сприймання*, а також *пам'яті*, *мислення* (М. Вертгеймер, В. Келер, К. Кафка, Б. Зейгарник) та особливості *соціальних явищ* при взаємодії людини та середовища (К. Левін). Гештальтпсихологи запровадили програму вивчення психіки виходячи з уявлення про існування в ній *цілісних внутрішніх структур* — *гештальтів*, *первинних стосовно своїх компонентів*.

Гештальт не розкладається на сенсорні елементи. Але якщо його розкласти, то він зникне без сліду. Наприклад, ми сприймаємо обличчя коханої людини як рідне і ні на кого не схоже. Але якщо ми окремо виділимо чорні брови, кирпатий носик, червоні повні губи, то образ коханої зникає. *Ціле принципово відрізняється від суми частин, які його утворюють*.

Гештальт часто називають словом *фігура*, це цілісна група, яка природньо й мимоволі привертає увагу на папері або виступає з оточуючого тривимірного простору, вона має власні межі. Оточуюче середовище називають *тлом*. Сприймання предмету, ситу-

ації, події зумовлене співвідношенням фігури та тла: зовсім по-різному сприймається, наприклад, живий заєць у лісі й у центрі міста.

Якщо тло не змінюється, то гештальт достатньо стійкий і його сприймання залежить від індивідуальних особливостей спостерігача. Потенційно на тлі може знаходитися декілька гештальтів, значущих цілісностей. Їх значення існує не саме по собі, а має особистісне забарвлення. У цьому сенсі він унікальний і єдиний у своєму роді. Художній фільм «Володар кілець» — стабільний і є загальним надбанням. Але, подивившись його, кожний винесе власний унікальний гештальт.

У межах даного напрямку існує феномен *гештальт-якість* — мелодія впізнається, навіть коли її виконують на різних інструментах чи в різних тональностях, але якщо її програти за дом наперед чи з великими інтервалами, то вона зникне. Нейрофізіологи з'ясували, що гештальти, чи образи, фіксуються в центральній нервовій системі цілісно. Запам'ятовується єдино значуща подія, насичена різними модальностями, які є в момент її проживання. І для того щоб згадати щось, актуалізувати цілісне переживання, достатньо потягнути лише за одну ниточку: піднімаючись сходами, людина відчула запах свіжезвареного борщу, і спливає в пам'яті ціла картина: дитинство, обід, бабуся тощо.

У кожний момент у полі сприймання існує тільки один гештальт. З тла з'являється лише одна фігура: можна бачити або молоду жінку, або стару; або щура, або лисого чоловіка (рис. 2).

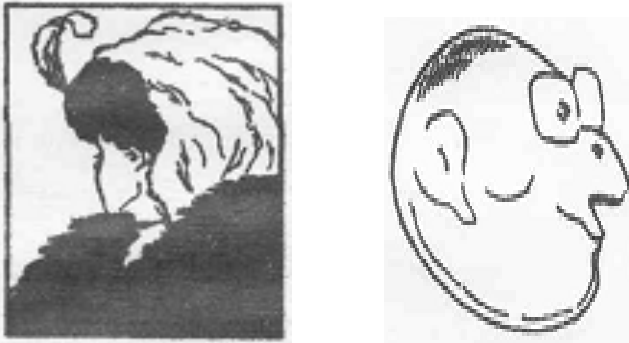

Рис. 2. Двоїсті малюнки

Один раз побачивши щось, дуже важко перестати це бачити, образ володіє інерцією, це його властивість: якщо плями на шпалерах склалися у ведмедика, то важко знову побачити брудні клякси. Уперше побачивши людину, ми створюємо собі певне уявлення про неї. Із часом воно стає звичним. Відомий американський комедійний актор Дж. Керрі спробував змінити амплуа — зіграв драматичну роль. Публіка не сприйняла його. Людина змінюється, але ми цього не помічаємо — гештальт стійкий.

Чим більше останній насичено емоціями, тим він змістовніший, тим він легше виникає, довше утримується, є більш упізнаваним. Коли ми втрачаємо близьку людину, то ще довго серед натовпу нам вважається вона; людина, яка пережила пограбування, в кожній темній фігурі на вулиці бачить бандита.

Незавершений гештальт має велику силу: він сам прагне до завершеності. Б. Зейгарник відкрила ефект незакінченої, перерваної дії (людина краще запам'ятовує дії, які залишилися незавершеними. Це пояснюється тією напругою, що виникає на початку кожної дії та не отримує розрядки, якщо дія не закінчилась). Вплив ефекта Б.Зейгарник на людське життя двоїстий: з одного боку — заінтригує, постав у кінці фрази багатокрапку, поведь себе загадково — і людина буде знову й знову повертатися, щоб доробити, додумати, додивитися, зрозуміти; з удвоєною, з утроєною енергією. На цьому побудовані реклама, серіали, казки 1001 ночі... З іншого боку, якщо людина схильна до самопереривання або не вміє протидіяти, коли її переривають інші, то в неї в житті накопичується велика кількість незакінчених ситуацій.

Отже, *гештальт* — це стійка до змін параметрів унікальна значуща цілісність, що зникає при зміні структури зв'язків між його частинами та існує тільки в співвідношенні з оточенням — тлом.

Представники гештальтпсихології багато зробили для експериментального обґрунтування *принципу цілісності*, який підкреслював взаємовплив поведінки людини й оточення, що дало поштовх для розвитку гуманістичної психології. Також ідеї гештальтпсихології збагатили дослідження пізнавальних процесів і знайшли своє продовження в когнітивній психології.

Когнітивна психологія (Дж. Стерлінг, Р. Аткинсон, У.Найссер, С. Шехтер, М. Айзенк, Дж. Келлі). **Предмет** дослідження — *внутрішня організація психічних пізнавальних процесів та їхніх компонентів*: сприймання, пам'яті, уваги, мислення, мовлення, очікування, процес розв'язання задач, прийняття рішення, творчість. Так, Дж. Стерлінг, Р.Аткинсон вивчають пізнавальні та ви-

конавчі процеси поведінки; У.Найссер наголошує на вирішальній ролі знань (результатів пізнавальної діяльності) у поведінці; С. Шехтер створив когнітивну теорію емоції; М. Айзенк вивчав індивідуальні відмінності людей у пізнавальних процесах. Представники цього напрямку часто вдаються до аналогії між обробкою інформації комп'ютерами та людиною.

Основна ідея цієї теорії — значну частину людської поведінки можна пояснити в термінах ментальної обробки інформації.

Гуманістична психологія (Г. Олпорт, Г. Мюррей, К.Роджерс, А.Франкл, А. Маслоу, В. Роменець). **Предмет** дослідження — **здорова творча особистість як унікальна цілісна система**, яка є не задалегідь заданою, а відкритою можливістю самоактуалізації. А.Маслоу вважав, що центральним ядром особистості є мотивація, яка впливає на першу в цілому. Учений описав людину як «істоту бажуючу», що прагне до задоволення потреб, які він розташував у певній ієрархії.

Особистісний розвиток відбувається в міру задоволення цих потреб, на вершині яких знаходиться «самоактуалізація», яку він визначив як прагнення людини до свого максимального розквіту, діяння в щонайбільшій відповідності до своїх можливостей та потреб. Також до системи цієї ієрархії входять потреби у повазі та самоповазі; у любові з боку соціального оточення, належності до спільноти; у безпеці (захист від страху та тривоги); а також фізіологічні потреби (спрага, голод, продовження роду). Ця ієрархія пронизується пізнавальними («знати й розуміти») та естетичними потребами («сприймати прекрасне»).

На підставі своєї концепції про ієрархічну будову людських потреб А. Маслоу описує різні шляхи особистісного розвитку, самоактуалізації особистості. Це стиль «Д-життя» (дефіцитарне) і стиль «Б-життя» (буттєвість, або мета-життя). Перший характеризується прагненням задовольнити існуючий дефіцит у житті чи вимоги оточення. Таке життя людини — рутинне, одноманітне, вона прагне займатися нескладними, але приємними речами, позбавлена прагнення повністю розкрити свої можливості та здібності. А. Маслоу вважав, що «Д-життя» перетворює людину на таку, що просто реагує на стимули, заохочування та покарання, на надзвичайні ситуації, на біль і страх, на вимоги інших людей, на рутинні щоденні події. Якщо людина живе за стилем «Б-життя», то вона використовує всі свої здібності на повну силу. Їй притаманні активність, самостійність, зібраність, творчість, прагнення до самореалізації.

Згідно з концепцією К.Роджерса, активність кожної людини регулюється та спрямовується об'єднувальним мотивом — «тенденцією актуалізації», що «...полягає в прагненні перебудувати свою особистість і своє ставлення до життя, зробивши його більш зрілим... у тенденції до росту та рухові вперед, в спонуці до самоактуалізації...» Тенденція актуалізації забезпечує постійне прагнення людини до певної мети. Це може бути бажання досягти чи закінчити розпочату справу, що урізноманітнить життя та принесе задоволення (наприклад, прагнення отримати хорошу роботу, якнайкраще виконати професійні завдання, домогтися кар'єрного росту, бути незалежним тощо).

Основним моментом особистісного розвитку є, за К.Роджерсом, Я-концепція та відповідність «*Я-реального*» та «*Я-ідеального*» людини. Я-концепція символізує в К. Роджерса «організований, послідовний концептуальний гештальт, який складається зі сприймань властивостей «Я» чи «мене» і сприймань стосунків «Я» чи «мене» з іншими людьми та з різних аспектів життя, а також цінності, що пов'язані з цим сприйманням. Цей гештальт може бути доступним усвідомленню, хоча це не обов'язково.

Уважаємо, що суб'єктно-вчинковий підхід українського психолога В. А. Роменця відображає ідеї гуманістичної психології.

В. А. Роменець зазначає, що психіка не є тільки інструментом пристосування до середовища. Вона є життям людини, переживанням, ставленням до світу й має власне багатство. Вона самодостатня. Особистість визначається творенням нею нового. Центральною одиницею аналізу її життя вчений вважав учинок.

В. А. Роменець розглядає вчинок як «логічний осередок психічного», як вищу форму душевно-духовної активності, наповнену для людини конкретним життєвим смислом. Учинок — це не будь-яке, а обов'язково високоморальне, відповідальне, вільне («спонтанійне») творче діяння. Це спосіб автентичного буття. Учинок завжди є водночас і акцією духовного розвитку особистості, і творенням моральних цінностей.

В. О. Татенко підкреслює, що сучасна українська школа психології вчинку В. А. Роменця акцентує увагу не стільки на визначенні вчинків як культурно-історичних зразків (стереотипів) поведінки, що повинні засвоюватись і відтворюватись індивідом, скільки на визначенні їх як неповторних, творчих, відповідальних душевно-духовних актів, здійснюючи які людина реалізує свою сутнісну міць, зростає як непересічна вільна, соціокультурна особистість і неповторна індивідуальність.

Психологія діяльності (Л. С. Виготський, П. П. Блонський, О.М.Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, П. Я. Гальперін, Г.С.Костюк). **Предмет** дослідження — **психіка як функція мозку, форма відображення дійсності**, що виникає в процесах активності живої істоти й опосередковує цю активність специфічними функціями. Розвиток особистості відбувається в процесі її включення в різні види діяльності (гра, навчання, праця, спілкування). Психіка формується в діяльності та посідає в ній певне місце, виявляючи свої особливості. Психіка залежить не від діяльності взагалі, а від провідної діяльності. Остання — це не лише діяльність, в якій вирішуються протиріччя між потребами та можливостями їх задоволення, а й та, яка «веде» за собою розвиток. Завдяки їй відбувається формування та розвиток психічних процесів, формування рис і якостей особистості тощо.

Провідні діяльності послідовно змінюють одна одну залежно від віку людини. Основний шлях психологічного аналізу для цієї школи: від діяльності — до психіки.

Напрямами, що були представлені вище, окреслюють погляди на сутність людини в західній психології. Для повної картини необхідно розкрити підходи до розуміння природи людини та визначення предмета вивчення в східній психології, яка набагато раніше, аніж західна, намагалася пояснити та зрозуміти ество людини.

Східна психологія (на прикладі психології буддизму). **Предметом** вивчення є **свідомість**. Це те, з чого все походить, істинна природа свідомості «це — найбільша ясність та єдність, всеохоплююча цілісність, квінтесенція дійсності». Рівень розвитку кожної людини визначається станом її свідомості. Людина проходить різні варіанти цих станів: від тваринного до втілення божества, що вільно управляє всіма функціями власної тілесної форми та зовнішніх об'єктів.

Усі стани свідомості можна поділити на три групи.

Перший рівень — спосіб думок та погляди, зумовлені не розумом, а бажаннями, що базуються на чуттєвих враженнях. Знання, отримані в цьому стані, суб'єктивні, несуть на собі відбиток емоцій, волі та інших станів і не дають можливості уявити істинну картину світу (*Поверхня озера, що хвилюється, неадекватно відображає навколишній світ.*)

Другий рівень — свідомість у своїй пізнавальній активності — спирається на роздуми та рефлексію, тобто на операції мислення, і приводить, якщо достатньо використовується суб'єктом у межах власної понятєвої системи та її законів, до наукового й філософського знання. Знання є об'єктивним, на

ньому не відбиваються почуттєві враження людини. (*Спокійна поверхня озера адекватно відображає дійсність, але лише те, що їй доступне*).

Третій рівень — просвітлений стан свідомості, коли суб'єкт пізнання ототожнюється з об'єктом пізнання, забезпечуючи єдність суб'єкта та об'єкта. (*Озеру не потрібно нічого відображати, бо воно саме і є Світ.*)

Досягнення третього рівня пов'язане з тим, що людина на практиці усвідомлює єдність зі світом, у неї з'являється відчуття всесвіту в собі, вона зливається з ним.

Усвідомлений підйом на цей рівень дає знання про все, тому людина, яка досягла цього рівня, цих можливостей змін стану свідомості, і називається на сході Буддою — таким, який пізнав.

Досягти такого пізнання можливо через восьмеричний шлях, який базується на трьох фундаментальних принципах: Мудрість (Правильні Погляди й Правильна рішучість), Моральність (Правильна Мова, Правильна Поведінка, Правильний Спосіб Життя) і Зосередженість (Правильні Зусилля, Правильна Зібраність Розуму й Правильна Концентрація). Неможливо досягти просвітлення, не вирішивши завдань етичного, морального та інтелектуального самовиховання.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що кожний напрям психології вивчає переважно якусь одну сторону проявів психіки та є відповіддю на недосконалість попередньої теорії (бігевіоризм — поведінка, психоаналіз — мотив, гештальт — образ, когнітивна психологія — пізнавальна сфера, діяльнісний підхід — діяльність, східна психологія — свідомість). Незважаючи на це, можна окреслити такі тенденції розвитку психологічних знань у сучасному світі. Стираються межі між різними самостійними та незалежними школами. У світі з'являється все більше психологічних теорій, автори яких свідомо прагнуть інтегрувати знання, що були накопичені у вищевказаних течіях.

У середині ХХ століття (1969 р.) виникає трансперсональна психологія (тобто та, що виходить за межі окремої людини чи індивідуальної душі), яка є відображенням синтезу ідей західної та східної психології. Вона орієнтується, насамперед, на здоров'я, на подолання внутрішніх конфліктів і трансперсональний підхід, а не на патологію, пристосування та особистісний підхід.

Спочатку цей термін використовувався для опису станів, про які повідомляли абсолютно здорові люди й такі, що займалися різними техніками, зокрема медитацією та йогою, досвід яких виводить свідомість за межі особистого. Появі трансперсональної

психології сприяло усвідомлення того факту, що певні незахідні напрями цієї науки — не менш розвинені, ніж західні, і що вони проявляють особливий інтерес до психічного здоров'я та людського потенціалу.

Трансперсональна психологія визнає, що всі напрями психології є, по суті, моделями, а отже, не можуть претендувати на роль «абсолютної істини»: вони, скоріше за все, є лише певним неминучим окресленим образом реальності. Більше того, ці моделі доповнюють, а не суперечать одна одній. Саме тому трансперсональна психологія зацікавлена в широкій інтеграції різноманітних ідей, представлених у різних школах психології — західній та східній, поведінковій і динамічній, екзистенційній і соціальній.

1.3. Галузі й методи сучасної психології

Дуже часто студенти, що починають учити психологію, задають одне й те саме запитання: чим відрізняється психолог і психіатр? Дійсно, у побутовому розумінні психолог часто асоціюється з лікарем, невропатологом, психіатром. Разом з тим це зовсім різні професії. Психіатр займається лікуванням психічних розладів. Психолог же має справу переважно зі здоровими людьми, або з тими, що мають окремі психічні порушення зворотного характеру. До психіатра часто звертається не сам хворий, а його родичі, оскільки людина часто не усвідомлює своєї ненормальності. До психолога ж приходять в основному свідомо, коли не можуть розібратись у собі, самостійно вирішити свої проблеми, побудувати гармонійні стосунки з оточуючими.

Однак професія психолога також не є одноманітною. Серед психологів є ті, хто професійно займається наукою, і ті, хто провадить практичну діяльність, викладачі й консультанти, тренери та діагности. Сфери діяльності, що існують у психології, називаються *галуззями*.

Може виникнути питання, якщо психіка людини функціонує за єдиними законами, навіщо диференціювати, розподіляти сфери діяльності психологів? Справа в тому, що в різних галузях психологам доводиться вирішувати різні завдання. Спортивний психолог спрямовує свою роботу на те, щоб психічний стан спортсмена чи команди був сприятливим для ефективної спортивної діяльності. Психолог сфери освіти займається діагностичною

та консультативною роботою. Викладач психології — це вже трохи більше педагог, ніж психолог, оскільки його діяльність передбачає не стільки дослідження й практичну допомогу, скільки формування психологічних знань і вмінь у тих, хто навчається, і т.д. Тому виділення різних галузей допомагає психологам визначитись із бажаним напрямом їхньої професійної орієнтації, об'єктами роботи й оволодіти відповідним інструментарієм. Перехід психолога з галузі в галузь вимагає додаткової кваліфікації, ознайомлення із специфікою роботи. Саме тому при зверненні до психолога для кваліфікованої допомоги слід додатково вивчити сферу його діяльності.

В історичному розвитку психології з неї виділився цілий ряд спеціальних **галузей**, що до нинішнього часу оформилися у вигляді самостійних наукових дисциплін. За спрямованістю діяльності психологів на пізнання, дослідження або перетворення психіки виділяють три великі групи галузей: теоретичну, науково-прикладну та практичну психологію.

1. **Теоретична психологія.** Формування й розвиток психологічних знань, включає дисципліни: загальна психологія, історія психології, експериментальна психологія, генетична психологія, соціальна психологія, порівняльна психологія, диференціальна психологія, психофізіологія, психологія особистості та інші.

2. **Науково-прикладна психологія** поділяється за сферами дослідження:

— *за видом діяльності та поведінки людини:* психологія праці, інженерна психологія, психологія творчості, психологія «штучного інтелекту», авіаційна психологія, космічна психологія, військова психологія, психологія управління та менеджменту, економічна психологія, психологія торгівлі, екологічна психологія, психологія спорту;

— *за психологічними питаннями розвитку людини:* вікова психологія, педагогічна психологія, психологія аномального розвитку, або спеціальна психологія (патопсихологія);

— *за відношенням до нормальної або хворої психіки:* психологія здоров'я, медична психологія;

— *за відношенням до права:* юридична психологія (судова психологія, кримінальна психологія, виправно-трудова (пенітенціарна) психологія.

3. **Практична психологія** функціонує й розвивається як система спеціальних психологічних служб, спрямованих на надання безпосередньої допомоги людям у вирішенні їхніх психологічних проблем: практична психологія сім'ї та соціального захисту насе-

лення, психологічна служба системи освіти, психологічна служба системи охорони здоров'я, практична психологія політичної діяльності, управління й масових комунікацій, практична юридична психологія та педагогіка, практична психологія й соціологія економіки та бізнесу, практична психологія праці й профорієнтації, соціально-психологічна служба армії, практична психологія та педагогіка спорту та ін.

Деякі з цих галузей функціонують уже давно, інші виникли відносно нещодавно. У цілому у нашій країні нині спостерігається бурхливий розвиток практичної психології у всіх її проявах, у теоретичній психології активно опрацьовується генетична та порівняльна психологія, у науково-прикладній — психологія управління й менеджменту, економічний та юридичний напрями.

Як і будь-яка наука, психологія має свої методи. Категорія «метод» тлумачиться як шлях пізнання, спосіб, через який пізнається предмет науки (С. Л. Рубінштейн). Методи потрібні психологу для того, щоб правильно організувати процес збору й опрацювання відповідної інформації. Звичайно можна довіритись інтуїції, але наведені нижче приклади, які можуть здаватися цілком імовірними, не знайшли свого наукового підтвердження:

- люди з більш високим рівнем інтелекту досягають більшого в житті;
- чоловіки краще переносять біль, ніж жінки;
- стрес завжди шкідливо впливає на організм.

Вивчення психічної сфери потребує використання як загальних методів наукового пізнання, так і спеціальних, які б дозволяли описувати психічні явища, пояснювати їх, класифікувати та передбачати. Відповідно, методи психології можна поділити на різні групи. Різні класифікації методів психології представлені в роботах С. Л. Рубінштейна, Б. Г. Ананьєва, М. С. Роговіна, Г.В. Залевського та інших. Найчастіше у вітчизняній літературі використовується класифікація Б. Г. Ананьєва. Методи в цій класифікації розподіляються за етапами психологічного дослідження: підготовка (організація), збирання даних, опрацювання даних та їх інтерпретація. Відповідно, виділяються групи **методів психологічного дослідження**:

1) організаційні: *порівняльний метод* (зіставлення різних груп за віком, діяльністю і т. д.), *лонгітюдний* (багаторазові обстеження одних і тих самих осіб протягом тривалого періоду часу), *комплексний* (один об'єкт вивчається різними засобами, із залученням різних наукових фахівців);

2) емпіричні методи: *спостереження й самоспостереження, експеримент, психодіагностичні методи* (тестування, анкетування, опитування, соціометрія, референтометрія, бесіда, інтерв'ю), *біографічний метод, аналіз продуктів діяльності*;

3) методи статистичного опрацювання даних дослідження: *кількісні* — математичні, статистичні методи (визначення середніх величин, коефіцієнтів кореляції, побудова графіків, таблиць, факторний аналіз); *якісні* — аналіз і синтез отриманих даних, їх систематизація та порівняння з результатами інших досліджень;

4) інтерпретаційні методи: *генетичний* (аналіз матеріалу щодо розвитку виділенням окремих фаз, стадій, критичних моментів тощо); *структурний* (установлення структурних зв'язків між всіма характеристиками особистості) і т. п.

Однак сучасна психологія спрямована не стільки на пізнання психічної сфери, скільки на здійснення активного впливу на психічні властивості особистості. Тому поряд з методами психологічного дослідження, описаними вище, на сьогодні виділяють ще **методи активного впливу на особистість**. Їх метою є поліпшення стану людини, яка потрапила в психотравмуючу ситуацію, подолання можливих негативних наслідків для її психіки.

До методів активного впливу на особистість відносять такі: *психологічна консультація* — спеціально організоване спілкування, яке актуалізує додаткові психологічні можливості виходу людини з важкої життєвої ситуації; *психологічна корекція* — подолання певних відхилень у поведінці й діяльності людини; *психологічний тренінг* — спеціальним чином побудована система психологічних вправ та ігор, що дозволяє вдосконалити певні психологічні властивості особистості; *соціально-психологічний тренінг* — різновид психологічного тренінгу, спрямований на розвиток здатності людини до міжособистісного спілкування та взаємодії; *психологічна терапія та реабілітація* — система спеціальних психологічних методів оздоровчого впливу на людину для нормалізації її психічного стану (гіпноз, аутогенне тренування, артотерапія, трудотерапія тощо).

Рішення про вибір тих чи інших методів має приймати психолог. Провідну роль при цьому відіграє ухвалена методологія пізнання (наукова парадигма). Так, для радянської психології, яка ґрунтувалася на філософії діалектичного матеріалізму, основними методами вважалися методи спостереження й експерименту, оскільки вважалося, що тільки зовнішня фіксація фактів поведінки людини здатна надати об'єктивну інформацію про функціонування її психіки. Суттєве значення також має напрям, наукова

школа, до якої належить психолог. Так, представник напряму структурної психології, що вивчає елементи свідомості та структурних відносин між ними, віддасть перевагу методу самостереження. Однак вагому роль при виборі методів психологічного дослідження й активного впливу на особистість мають відігравати також об'єкти психологічного аналізу та наявні умови.

На сьогодні між психологами все ще відбувається дискусія про те, чи може користуватись психологічними методами звичайна людина, тобто така, що не має спеціальної психологічної підготовки. Не так давно навіть звичайні психологічні опитувальники, тести були закритою психологічною інформацією. Психологічні методики друкувалися без «ключів» (таблиць розрахунку отриманих результатів), розповсюджувалися тільки через психологічні служби. Разом з тим дедалі зростає інтерес суспільства до пізнання психологічних явищ призвів до того, що на сьогодні психологічна інформація вже не є засекреченою: практично в будь-якому популярному журналі можна знайти психологічні опитувальники, виходить величезна кількість науково-популярної психологічної літератури, кожна людина хоч би раз в житті проходила психологічне тестування, а досить велика частка людей вважає себе знавцями психології без будь-якого офіційного диплому. Та доступність психологічних методів аж ніяк не означає їх правильного й доцільного використання. Найбільш кваліфіковано обрати та застосувати той чи інший метод може лише психолог. До того ж жоден психологічний метод, якщо використовується окремо, не може надати повну й достовірну психологічну інформацію. Найчастіше сучасний психолог використовує комбінацію різних методів, які взаємоперевіряють результати один одного. Особливо небажано, коли непрофесіонали використовують методи активного психологічного впливу на особистість. На сьогодні існує велика кількість різноманітних установ, центрів, підприємств і приватних осіб, які пропонують психологічну допомогу, часто не маючи достатнього рівня кваліфікації. Треба пам'ятати, що така допомога має здійснюватись дуже обережно, бо некваліфікований вплив може не тільки не зняти, а й підсилити несприятливий психічний стан людини. Тому ці методи може використовувати лише професійно підготовлений психолог.

Водночас сучасна людина має володіти основами психологічного аналізу, користуватись елементарними методами для з'ясування психологічних закономірностей своєї поведінки та

інших людей, розумного управління обставинами й передбачення наслідків своєї поведінки.

Отже, сучасна психологія — це наука, що представлена в широкому колі теоретичних, науково-прикладних і практичних галузей.

Як будь-яка наука, психологія має свої методи, і зокрема психологічних досліджень і активного психологічного впливу на особистість.

Завдання для самоконтролю

1. Спробуйте вдома.

Хочете спробувати дію психології на собі? Згадайте найбільш обтяжливий випадок за останні шість місяців і проаналізуйте його так, як психологи аналізують факти, що досліджують:

- опишіть, що відбулося. Думайте, як журналіст. Уявіть, що це відбулося не з вами;
- поясніть, що відбулося. Як ви думаєте, чому це відбулося саме з вами? Чи є зв'язок між тим, як ви поводитися, і ситуацією, що створилася?
- зробіть прогноз. Чи відбувалося подібне й раніше? Як ви оцінюєте ймовірність повторення таких випадків, знаючи себе та навколишніх вас людей? Що може вплинути на виникнення подібних ситуацій у майбутньому?
- обміркуйте подальші дії. Чому навчила вас ця ситуація? Що можна зробити, щоб запобігти її повторенню? Якщо все-таки проблема виникне знову, могли б ви діяти ефективніше, ніж минулого разу?

2. Яка психологічна школа найбільше відповідає вашому власному погляду на сутність психічного? Обґрунтуйте відповідь.

3. Опишіть тенденції сучасної психологічної науки.

4. Дайте відповіді на запитання:

- хто такий психолог?
- чому психологія розділилася на галузі?
- які галузі існують сьогодні і які з них найперспективніші?
- що таке метод?
- навіщо психологу науковий метод?
- які класифікації методів наукової психології на сьогодні існують, для чого вони потрібні та які з них є більш перспективними?
- Чим слід керуватись при виборі тих чи інших психологічних методів?
- Чи може непрофесійний психолог користуватись психологічними методами?

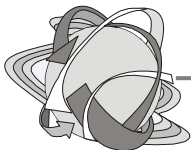
5. За рекомендованими джерелами складіть характеристику окремих галузей і методів психології, вказавши особливості їх використання, переваги та недоліки.

6. Запропонуйте проблему, що могла б стати об'єктом наукового психологічного дослідження, оберіть та обгрунтуйте його можливі методи.

Рекомендована література

1. *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человекознания. — 2-е изд. — СПб.: Издательский дом «Питер», 2001. — 263 с.
2. *Готтсданкер Р.* Основы психологического эксперимента: Учеб. пособие / Пер. с англ. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. — 464 с.
3. *Джонсон Д.* Психология. — М.: ООО «Издательство АСТ»; 2004. — 495 с.
4. *Дружинин В. Н.* Экспериментальная психология. — СПб.: Питер, 2000. — 320 с.
5. Загальна психологія: Навч. посібник / За ред. О. Скрипченко, Л. Долинської та ін. — К.: «А.П.Н.», 2002. — 454 с.
6. *Немов Р. С.* Психология: Учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. — Кн. 1: Общие основы психологии. — М.: Просвещение, Владос, 1994. — С. 11—22.
7. Психологія: Навч. посібник. — К.: Фірма «ІНКІОС», 2005. — 352с.
8. Психологія: Підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П.А.Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. — К.: Либідь, 1999. — С. 53—61, 64—71.
9. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии: В 2 т. — Т. I. — М., 1989. — С. 12—62.
10. *Татенко В. О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / За заг. ред. В. О. Татенка. — К.: Либідь, 2006. — С. 342—357.

2. ПЕДАГОГІКА ЯК НАУКА

- 2.1. Поняття педагогіки, її предмет та завдання.
- 2.2. Структура педагогічної науки.

2.3. Зв'язки педагогіки з іншими науками.

2.4. Методи наукових досліджень у педагогіці.

2.1. Поняття педагогіки, її предмет та завдання

Кожна наука, як одна із форм людської свідомості, має свою історію, яка дає уявлення про її предмет, завдання й методи. Історично педагогіка формувалася як наука про виховання дітей, що знайшло відображення і в її назві: термін «педагогіка» походить від грецького *«пайдагогос»* («дітovedення»).

У Давній Греції раба, який, беручи за руку дитину свого господаря, відводив її до школи, називали педагогом. Отже, у слові педагог є пряме значення, пов'язане зі спеціальною справою — вести, супроводжувати дитину. Поступово значення його розширювалося та стало одночасно і спеціальним, і метафоричним. Спеціальна семантика слова зумовлена виокремленням особливого виду діяльності, яка забезпечує входження дитини в доросле життя, для котрого вона повинна бути спеціально навчена і вихована. Метафоричне значення зумовлене тим, що час від часу кожна людина відчуває необхідність у «поводирі», у педагогові, наставнику, у людині, яка передає іншій свою справу, свої вміння, майстерність, учить її цій майстерності.

У суспільстві з часом виникає потреба в спеціалізованому навчанні та вихованні. З'являються люди, які знають свою справу краще за інших. Їхні знання та вміння у своїй галузі глибші за знання й уміння інших людей. Саме тому виникають ролі вчителя й учня, та особливі взаємовідносини, завдяки яким досвід, знання, мудрість учителя передаються учневі.

У Давньому Вавилоні, Єгипті та Сирії педагогами були жерці, а в Давній Греції — найрозумніші вільнонаймані громадяни: педономи, педотриби, дидакалі. У Давньому Римі цю роботу доручали державним чиновникам, які добре оволоділи науками.

У Середні віки педагогічною діяльністю займалися переважно священники, ченці, а в міських школах і університетах — люди зі спеціальною освітою.

У Київській Русі педагогів називали «майстрами», ними були дяки, священнослужителі та мандрівні дидакалі — «школярі-книжники».

Зміна способу передавання накопиченого культурного досвіду від одного покоління до іншого, від «знаючого» до «незнаючого»

зумовило появу людей розумової праці, життєвим призначенням яких стала педагогічна діяльність. Людина, яка займалася нею, стала особливою постаттю в суспільстві.

Сьогодні, коли освіта сприймається більшістю людей як одна з вищих цінностей життя, зростає значущість педагогічної діяльності й потреба в людях, які свідомо вибирають педагогічну стежку.

Чи кожному людину можна назвати педагогом? Можна, якщо вона виконує роль учителя, наставника стосовно дітей, якщо вона прагне дати їм освіту. Але діяльність цієї людини не є професійною, бо вона не спирається на наукові педагогічні теорії. Тільки наукові знання можуть забезпечити людині свідоме ставлення до своєї освітньої діяльності, адже наука — одна із форм суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу. Для того щоб ефективно впливати на своїх вихованців, педагог повинен глибоко знати ті закони, за якими відбувається процес засвоєння знань, умінь і навичок, формується ставлення до людей і явищ навколишньої дійсності, навчитись використовувати ці знання на практиці, оволодівати досвідом, майстерністю, мистецтвом їх умілого застосування.

Професія педагога є особливо відповідальною, адже предметом його виховного впливу є особистість, яка характеризується певними задатками й потребами, почуттями та волею. Підкреслюючи високу відповідальність педагога за результати своєї праці, В.О.Сухомлинський писав, що «ні в якій справі помилки і невдачі не призводять до таких тяжких наслідків, як в учительській».

Що означає хороший учитель? На це питання В.О.Сухомлинський відповів так: «Це перш за все людина, яка любить дітей, відчуває радість від спілкування з ними, вірить у те, що кожна дитина може стати хорошою людиною, уміє дружити з дітьми, приймає близько до серця дитячі радощі й біди, знає душу дитини, ніколи не забуває, що й сам був дитиною.

Хороший учитель — це, по-друге, той, що добре знає науку, на основі якої побудований предмет, який він викладає, любить її, знає її горизонт — найновіші відкриття, дослідження, досягнення.

Хороший вчитель — це, по-третє, людина, що знає психологію й педагогіку, розуміє й відчуває, що без знання науки про виховання працювати з дітьми неможливо.

Хороший учитель — це, по-четверте, людина, яка досконало володіє уміннями, притаманними тій чи іншій трудовій діяльності, майстер своєї справи».

Педагогіка впродовж тривалого часу розвивалася як наука про виховання дітей. Подальший розвиток суспільства розширює і сферу її впливу. Людина виховується й перевиховується все життя. Предметом педагогіки стає вивчення закономірностей освіти та становлення особистості людини (дітей і дорослих). Таке розуміння сутності цієї науки про освіту та її предмета дослідження стало причиною того, що на сучасному етапі розвитку педагогічних знань її історична назва зазнала змін. У різних країнах частіше використовують замість терміна «педагогіка» нові, а саме: «андрологіка» («андрос» — чоловік, «аго» — вести), а у США живляють термін «філософія освіти».

Для того щоб зрозуміти, що досліджує сучасна педагогіка, проаналізуємо історію її становлення як самостійної наукової галузі.

В історії розвитку педагогічної науки можна виділити три основні етапи її становлення. Перший (емпіричний) тривав до XVII століття та характеризувався: накопиченням емпіричного матеріалу (розрізнених педагогічних відомостей, які фіксувалися у формі вірувань, правил, вимог, традицій, звичаїв, обрядів, що становлять нині основу народної педагогіки); теоретичним осмисленням досвіду виховання й навчання у філософських трактатах; виникненням різних освітніх закладів.

Усі знання цього періоду про природу, людину та суспільство акумулювалися у філософії. Її представники (Сократ, Платон, Аристотель, Демокріт) у своїх працях висвітлили важливі ідеї та положення щодо виховання людини, формування її як особистості. Наприклад, Демокріт (460—370 до н.е.) у своїх працях багато уваги приділив проблемі виховання. Він відстоював принципи природовідповідності, гармонійного розвитку людини, великого значення надавав трудовому вихованню дітей і молоді, моральним вправам у їх поведінці. Мета виховання, на думку Демокріта, — підготувати молодь до реального життя на землі. Уважав, що дітей треба вчити мислити, оскільки, на його думку, багато знання не говорить про рівень освіченості.

Судження цих філософів ще не були педагогічними теоріями та існували в надрах філософських систем.

Для епохи Відродження характерним було зростання наукового знання й диференціація наук. У цей час педагогіка виокремлюється з галузі філософії та богослов'я й стає самостійною наукою.

Джерелами розвитку педагогіки епохи Відродження стали ідеї таких просвітителів, як Франсуа Рабле, Томас Мор, Мішель Монтень. Вони пропонували побудувати педагогіку на принципах

гуманізму. На їхню думку, навчання має бути всебічним. У його здійсненні слід звертати увагу на розвиток самостійного мислення дітей, зв'язок навчання з життям, самоосвіту. Мішель Монтень уважав, що людина в процесі навчання має бути вільною й повинна вміти переплавляти попередні знання, щоб зробити їх власним творінням, своїм судженням. Важливою є його думка про поєднання навчання з вихованням та розвитком особистості, бо саме вона повинна бути в центрі уваги тих, хто навчає, розвиває й виховує.

Другий етап тривав до початку ХХ століття та характеризувався створенням окремих теоретичних концепцій виховання й освіти, накопиченням педагогічного досвіду, узагальненням і систематизацією педагогічних знань, виділенням та обґрунтуванням провідних компонентів науково-педагогічних знань (принципів, методів, форм організації навчально-виховного процесу).

Педагогіка до середини ХVІІ століття залишалася частиною філософської науки. У 1623 році англійський філософ Франсіс Бекон опублікував свій трактат «Про гідність та збільшення наук», у якому він дав класифікацію існуючих на той час наук, а педагогіку виділив в окрему галузь знань наукових знань під назвою «Керівництво читанням». Водночас народження педагогіки як окремої самостійної науки частіше пов'язують з ім'ям видатного чеського педагога Я. А. Коменського (1592—1670), який заклав основи прогресивної педагогічної системи та вперше розробив наукові основи виховання дітей («Велика дидактика», 1632; «Материнська школа», 1633).

Третій етап триває з початку ХХ століття й характеризується високим рівнем узагальнення, систематизації та структурування педагогічних емпіричних знань, одержаних у процесі експериментальних досліджень; подальшим розвитком категорійного апарату науки; створенням науково обґрунтованих систем організації навчально-виховного процесу; становленням педагогіки як науки.

Сучасна педагогіка, виходячи з вимог суспільства до особистості та закономірностей її розвитку на різних вікових етапах, розробляє зміст, засоби, методи й форми організації навчання та виховання, а також систему освітньо-виховних закладів.

Педагогіка як наука має свої особливості, які визначаються, передусім, її структурою, що включає педагогічну практику, педагогічну теорію і власні методи дослідження.

Педагогічна практика — це безпосередня діяльність педагога, яка диктує основні напрями й форми розвитку науки. У свою чергу, педагогічна теорія на основі аналізу відповідної практики

дає змогу висувати й осмислювати наукові гіпотези, перевіряти наукові факти, що сприяє розвитку педагогічної науки.

Особливістю останньої є ще й те, що вона втілюється в роботі з конкретними людьми. Від того, наскільки педагог знає та враховує їхні індивідуальні особливості, залежить ефективність педагогічного впливу на особистість.

Знання педагогіки кожною людиною має істотне значення. Адже, створюючи систему знань про тенденції, закономірності розвитку людини в процесі засвоєння нею суспільного досвіду, обґрунтовуючи принципи навчання й виховання, здійснюючи порівняльну характеристику форм, методів і прийомів педагогічної діяльності, педагогіка вказує людям найбільш оптимальні шляхи, засоби та способи освіти й самоосвіти впродовж свого життя.

Для визначення педагогіки, як і будь-якої науки, виокремлюють її об'єкт і предмет дослідження.

Об'єкт науки — це те, що існує як об'єктивна реальність. **Об'єктом** педагогіки є людина. Ушинський підкреслював, що педагогіка належить до широкого кола антропологічних наук, які вивчають людину. Він писав, що у всіх цих науках висвітлюються, зіставляються та групуються факти й ті співвідношення їх, у яких відшукуються властивості предмета виховання, тобто людини. Вивчаючи її, педагогіка виокремлює в людинознавстві свій власний аспект, який пов'язаний з діяльністю, спрямованою на освіту людини.

Предмет вивчення педагогіки розвивався й уточнювався впродовж усієї історії розвитку педагогічних знань. Найбільш поширеними на сучасному етапі є декілька підходів до його визначення:

1. Предметом вивчення педагогіки є виховання як функція суспільства, що полягає в передаванні суспільно-історичного досвіду новим поколінням.

2. Другий підхід — предметом вивчення педагогіки є дослідження закономірностей розвитку і формування особистості.

3. Предметом вивчення педагогіки є освіта як цілісний процес, організований у спеціальних соціальних інститутах (сім'я, освітні й культурні заклади). Цей підхід досить поширений нині як у вітчизняній, так і в зарубіжній педагогіці.

Отже, **предметом педагогіки** є освіта, яку дослідники трактують як процес і результат засвоєння людиною досвіду поколінь у вигляді системи знань, умінь, навичок, а також формування на

їхній основі світогляду моральних та інших якостей особистості, розвиток її творчих сил і здібностей.

Метою педагогіки як науки є дослідження законів, закономірностей, принципів, змісту, форм, методів, засобів, умов і критеріїв освіти, виховання, навчання й розвитку людини та визначення шляхів удосконалення цих процесів.

Завданнями педагогіки є виявлення, вивчення й обґрунтування закономірностей розвитку освіти та конкретних шляхів її реалізації; навчання; вивчення та всебічне осмислення процесу формування та розвитку особистості.

Педагогічна наука здійснює ті самі функції, що і будь-яка інша наукова дисципліна: опис, пояснення й прогнозування явищ тієї дійсності, яку вона вивчає. Ці функції взаємопов'язані.

Педагогіка, як і будь-яка наука, має свій поняттєвий апарат. Основні поняття визначаються предметом дослідження. Вони склалися впродовж століть, входили у свідомість і досвід людей та використовуються фахівцями в усьому світі.

В.В. Раєвський, характеризуючи понятійну систему педагогіки, виводить таку класифікацію наукових понять, якими користуються педагогічна наука:

1) філософські категорії: зв'язок, загальне й одиничне, протиріччя, причина та наслідок, сутність, якість і кількість;

2) загальнонаукові поняття: система, структура, функція, елемент, організація, оптимальність, стан;

3) специфічні для педагогіки поняття:

а) загальні категорії: виховання, навчання, освіта, розвиток;

б) специфічні: педагогічний процес, викладання, учіння, форма, метод, засіб, учитель, учень.

Серед усіх понять виділяють провідні, навколо яких будується вся система знань науки та які відображають істотні властивості та зв'язки педагогічних явищ. Такі поняття називають категоріями. До основних (базових) педагогічних категорій дослідники відносять освіту, навчання та розвиток.

К.Д.Ушинський зазначав, що педагогіка охоплює не тільки систему наукових знань, але й мистецтво, «найобширніше, складне, найвище і найнеобхідніше з усіх мистецтв».

Чому педагогіку інколи розглядають не лише як науку, але і як мистецтво? Освіта людини має два аспекти — теоретичний і практичний. Перший є предметом наукового дослідження в педагогіці. У цьому розумінні остання виступає як наука — сукупність теоретичних і методичних ідей з питань освіти, навчання й розвитку особистості.

Практична освітня діяльність вимагає від педагога оволодіння відповідними вміннями та навичками, які можуть мати різний рівень педагогічної майстерності, виховувати особистість, навчати її й розвивати. Сформулювати незмінні правила спілкування без урахування ситуації, конкретних умов, віку, індивідуальних особливостей педагога та вихованців неможливо. Особистість потребує особистісного спілкування, при зовнішній схожості різних педагогічних ситуацій, дії педагога в них неповторні. Творчість педагога у використанні наукових основ спілкування з урахуванням особистісних якостей і є мистецтвом.

2.2. Структура педагогічної науки

Про рівень розвитку будь-якої науки судять виходячи зі ступеня її диференційованості та багатоманітності зв'язків з іншими науками. Структура педагогіки відображає зв'язки й відносини, що склалися в процесі історичного розвитку різних галузей педагогічних знань, визначає місце кожної з педагогічних наук, її роль для педагогічної практики.

Сучасна педагогічна наука включає близько двадцяти самостійних наук, які ґрунтуються на структурі та принципах загальної педагогіки.

Загальна педагогіка (загальні основи педагогіки) — наука, яка розробляє методологічні, загальнотеоретичні й методичні проблеми, які є істотними для подальшого просування вперед усіх галузей педагогіки та педагогічної практики. Загальнотеоретичний характер носять дослідження суті й закономірностей виховання, мети, змісту та організації педагогічного процесу, принципів педагогічного впливу в навчальних закладах усіх типів. Вона складається з чотирьох розділів: *загальні засади* (філософія) педагогіки; *дидактика* — педагогічна теорія освіти й навчання, що науково обґрунтовує його зміст, методи та організаційні форми, і відповідає на питання: чому вчити, як вчити, кого вчити, для чого вчити, де вчити? Вона є основою для інших педагогічних наук — методик, які досліджують специфіку застосування загальних закономірностей навчання до викладання конкретної навчальної дисципліни; *теорія й методика виховання*; *школознавство* (система управління школою та діяльність органів освіти).

Вікова педагогіка (дошкільна педагогіка, педагогіка школи) вивчає закономірності освітньо-виховної роботи з певними віко-

вими групами в дошкільних і середніх загальноосвітніх навчальних закладах

Професійна педагогіка (педагогіка вищої школи, педагогіка післядипломної освіти) досліджує особливості організації педагогічного процесу у вищих навчальних закладах I—IV рівнів акредитації (технікуми, коледжі, інститути, університети, академії) і закладах післядипломної освіти (технології виховання й освіти людини, орієнтовані на конкретну професійну діяльність).

Корекційна педагогіка (дефектологія) досліджує процес навчання та виховання дітей з певними вадами: сурдопедагогіка (освіта глухонімих, глухих та туговухих дітей); тифлопедагогіка (освіта сліпих і дітей зі слабким зором); олігофренопедагогіка (освіта розумово відсталих дітей); логопедія (освіта дітей з неправильно сформованою мовою); виправно-трудова педагогіка (перевиховання неповнолітніх і дорослих злочинців).

Історія педагогіки вивчає розвиток педагогічних ідей, думок і практики виховання в різні історичні епохи розвитку суспільства.

Порівняльна педагогіка досліджує закономірності функціонування та розвитку систем освіти й виховання в різних країнах способом зіставлення й знаходження спільного та відмінного в них порівняно з вітчизняною.

Соціальна педагогіка вивчає вплив на формування особистості різних соціальних інститутів: сім'ї; закладів культури, спорту, підліткових і молодіжних об'єднань.

Галузева педагогіка (військова, авіаційна, медична, інженерна, спортивна, музична тощо) вивчає галузеві аспекти освіти, розкриває закономірності навчально-виховного процесу в певних умовах.

Вимоги суспільства сприяли виникненню таких галузей педагогіки, як педагогіка сімейного виховання, педагогіка культурно-просвітницької роботи, етнопедагогіка. Процес утворення нових галузей педагогіки триває.

2.3. Зв'язки педагогіки з іншими науками

Педагогіка розвивалася й розвивається в тісному взаємозв'язку з іншими науками. Саме взаємодія з ними дає їй змогу розв'язувати поставлені суспільством завдання. У чому проявляється ця взаємодія?

Є чимало наук, які також вивчають людину, але в певному аспекті. У свій час К. Д. Ушинський зауважував: «Якщо педагогіка хоче виховати людину в усіх відношеннях, то вона повинна насамперед пізнати її теж у всіх відношеннях». Ось чому педагогіка запозичує й інтерпретує відповідно до предмета свого дослідження ідеї інших наук, які допомагають глибше проникнути в суть освіти, навчання й виховання особистості та розробити теоретичні основи цих процесів.

Найбільш тривалий і продуктивний є зв'язок педагогіки з філософією, ідеї якої слугували її методологічною основою. Філософія визначає ідеї, ідеали та цінності культури XXI століття, розкриває її сенс й сприяє формуванню цілей і принципів освіти.

Філософські знання необхідні для розуміння суті виховання як суспільного явища, визначення його цілей. Проблема якісного вдосконалення педагогічних досліджень зумовила необхідність створення нової галузі людського знання — філософії освіти.

Педагогіка тісно пов'язана з такими галузями філософії, як етика, естетика, соціологія, які допомагають глибше розкрити відповідні сторони морального й естетичного виховання, урахувати дію загальних закономірностей людського буття та мислення, забезпечують оперативною інформацією про зміни в науці й суспільстві.

Педагогіка розвивається в органічній єдності з психологією. Обидві ці науки мають спільний об'єкт вивчення — людину, що розвивається, але кожна має свій предмет дослідження. Психологія вивчає закономірності та механізми розвитку психіки й особистісних властивостей людини, розробляє закони управління розвитком особистості. Виховання та навчання людини ґрунтується на врахуванні закономірностей розвитку психіки людини (мислення, уява, пам'ять, діяльність тощо). Вислів: «Психологія без педагогіки безкорисна, педагогіка без психології безсила» — свідчить про тісний взаємозв'язок цих наук. Адже психологія вивчає закономірності розвитку психіки, а педагогіка — ефективність тих виховних впливів, які приводять до змін у внутрішньому світі й поведінці людини.

Кожний розділ загальної педагогіки ґрунтується на відповідному розділі психології. Наприклад, дидактика — на закономірностях функціонування пізнавальних, емоційних, вольових і мотиваційних процесів людини; теорія виховання — на психології особистості та психології групи; теорія управління закладом освіти — на психології управління. Інтеграція цих двох наук сприяє виникненню суміжних галузей, зокрема педагогічної пси-

хології, яка вивчає психологічні закономірності, умови й механізми навчання та виховання.

Педагогіка тісно пов'язана з науками, що вивчають дитину як індивіда (біологія, анатомія, фізіологія, антропологія, медицина). Знання з анатомії й фізіології людини становлять основу для розуміння її біологічної суті — розвитку нервової, ендокринної, серцево-судинної, дихальної та інших систем організму, органів чуття, опорно-рухового апарату та допомагають педагогіці науково обґрунтувати механізми управління фізичним і психічним розвитком особистості та умови раціональної організації педагогічного процесу (режим навчання, зміст і методи фізичного, трудового виховання).

Тісний зв'язок педагогіки з медициною зумовлений серйозними проблемами, пов'язаними зі здоров'ям громадян. Корекційна педагогіка виникла як результат зв'язку педагогіки з медициною. Це галузь, предметом якої є освіта дітей, що мають набуті або вроджені відхилення в розвитку, розробляє спільно з медициною програму корекції відхилень у вихованні, аналізує їх причини та обґрунтовує систему засобів, за допомогою яких досягається значний ефект процесу соціалізації особистості.

На стику екології, біології й медицини виникла спеціальна наука про здоров'я — валеологія. Нині успішно розвивається нова галузь педагогіки — педагогічна валеологія.

Проблема співвідношення природних і соціальних факторів розвитку людини як одна з центральних для педагогіки привела її до зв'язку з екологією й антропологією, які розглядають фізичні, природні умови та можливості людини.

Важливим завданням педагогіки є пошук шляхів розв'язання проблеми соціалізації особистості, тому актуальними є її зв'язки із соціологією, економікою, культурологією, політологією й іншими соціальними науками, які вивчають людину в суспільстві, у системі її соціальних відношень.

Педагогіка має тісний зв'язок з такою галуззю науки, як економіка освіти. Її дані потрібні для визначення потреби в педагогічних кадрах, будівництва освітньо-виховних закладів, їх матеріального забезпечення. Розв'язанню цих питань значною мірою допомагає такий розділ статистики, як демографія, що досліджує проблеми народонаселення. Без урахування та прогнозування народжуваності, міграції людей важко розв'язати проблеми будівництва й розміщення закладів освіти, підготовки педагогічних кадрів.

Управління процесом навчання і виховання потребує знань загальних законів і закономірностей управління будь-яким проце-

сом. Тому педагогіка пов'язана з кібернетикою як наукою про управління. Використовуючи її дані, педагогічна наука розкриває додаткові можливості для дослідження процесів навчання і виховання.

Знання педагогами кібернетики розкриває додаткові можливості для дослідження процесів виховання та навчання, розробляє механізми управління ними.

Визначаючи критерії ефективності навчання, педагогіка не може обійтися без математики. Багато явищ навчально-виховного процесу мають вірогідний характер, що потребує застосування до них теорії математичної статистики. Особливо зв'язок педагогіки та математики прослідковується при опрацюванні анкет, спостережень, експерименту, застосуванні рангових методик, діагностичних тестів, графіків різних педагогічних явищ, зв'язків. Використання педагогічних методів забезпечує достовірність науково-педагогічного дослідження.

Педагогіка використовує ідеї таких наук, як історія, юриспруденція, екологія, етнографія, освітній менеджмент, водночас збагачуючи їх своїми відкриттями.

2.4. Методи наукових досліджень у педагогіці

Будь-яка діяльність для досягнення своєї мети передбачає використання певних прийомів, способів, операцій. Наука, як один із видів діяльності людини, послуговується специфічними прийомами й способами, сукупність яких позначають поняттям «метод».

Методи педагогічних досліджень — це шляхи, способи пізнання педагогічної дійсності, сукупність прийомів і операцій, націлених на вивчення педагогічних явищ і розв'язання різних наукових проблем навчально-виховного характеру.

За допомогою методів педагогіка здобуває наукову інформацію (педагогічні факти) про те чи інше педагогічне явище, процес, аналізує та обробляє одержані дані й включає їх у систему відомих знань.

Основні методи педагогічної науки поділяються на дві групи: емпіричні (накопичення фактів і перевірки гіпотези в педагогічному дослідженні) і методи обробки й осмислення педагогічної інформації.

Емпіричні методи. Емпіричні методи педагогічного дослідження відповідно до їх призначення та пізнавальних можливостей поділяють на описові (методи збору даних) і пояснювальні

(експериментальні). До методів збору даних належать: спостереження, вивчення документів і продуктів діяльності, опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування), тестування.

Спостереження — найбільш розповсюджений метод, за допомогою якого вивчають педагогічні явища в різних умовах без втручання в їх перебіг.

Види спостереження: стандартизоване (проведене відповідно до розробленої програми); вільне (відсутні заздалегідь установлені рамки); включене (дослідник стає безпосереднім учасником того процесу, за яким веде спостереження); зовнішнє (спостереження за кимсь із боку); внутрішнє (самоспостереження, спостереження за своїми думками й почуттями); систематичне та вибіркове; довготривале і короткотривале.

Етапи спостереження: а) визначення мети та завдань; б) вибір об'єкта; в) вибір способу, який забезпечує збір необхідної інформації; г) вибір способу реєстрації результатів (письмові записи, відеозапис, магнітофон); д) опрацювання та інтерпретація отриманої інформації.

Джерелом інформації можуть бути класні журнали, календарні й поурочні плани вчителів, конспекти, стенограми уроків, навчальні програми, навчальна література, розклад занять, учнівські роботи, архівні матеріали.

Методи опитування — збір первинної інформації способом безпосередньої (бесіда, інтерв'ю) або опосередкованої (анкета) взаємодії дослідника з опитуваними (респондентами). Це найбільш поширені методи дослідження в педагогіці, що зумовлено універсальністю, економічністю, відносною легкістю проведення й обробки даних. Водночас основною проблемою в застосуванні цих методів є забезпечення об'єктивності та надійності отриманих даних. Об'єктивність отриманої інформації залежить від відвертості респондентів і здатності дослідника об'єктивно оцінити вчинки людей, власні якості та якості інших людей.

Бесіда — це різновид опитування, довільне за формою усне спілкування з однією чи кількома людьми. Якщо бесіда має певну дослідницьку мету, то потрібно заздалегідь підготувати запитання та ставити їх у чітко визначеному порядку. Під час бесіди запитання, як правило, ставить кожна зі сторін. Успіх її залежить від зацікавленості учасників і вміння вчителя спонукати школярів до відвертої розмови. Бесіда може мати пізнавальне значення для дослідника й виховне для школярів.

Інтерв'ю — це вид бесіди, коли людина ставить запитання одному чи декільком співрозмовникам. У цьому випадку питання мають більш чіткий характер, відповіді занотовуються, а потім аналізуються.

Використання бесід та інтерв'ю під час наукових досліджень є ефективними, якщо чітко визначено мету наступної розмови, коло питань (основних і допоміжних), які дають змогу дослідникові з'ясувати суть проблеми, ураховано можливі варіанти бесіди залежно від позитивних чи негативних відповідей, створено відповідну морально-психологічну атмосферу, сформовано вміння спостерігати за поведінкою співрозмовника, передбачено зручні форми фіксування інформації, здобутої під час бесіди чи інтерв'ю.

Анкетування. Для одержання інформації про результати навчання педагогічних явищ (рівень навченості та вихованості учнів, їх ставлення до окремих предметів, основні побажання учнів тощо), зручно використовувати метод анкетування.

Анкетування — письмове опитування за допомогою попередньо складеного переліку запитань. Його перевагами є можливість одночасно опитати значну кількість осіб, а результати відносно легко піддаються статистичній обробці.

За формою питання анкети поділяються на відкриті (потребують самостійного формулювання відповіді в довільній формі) і закриті (містять перелік можливих варіантів відповіді), прямі й непрямі.

У разі поглибленого вивчення деяких якостей особистості, використовують тести.

Педагогічне тестування (випробування, перевірка) — це цілеспрямоване, однакове для всіх досліджуваних обстеження, що здійснюється в умовах контролю. Від інших способів воно відрізняється простотою, точністю, доступністю й можливістю автоматизації, що дає змогу об'єктивно виміряти характеристики педагогічного процесу.

До тесту додається еталон, який містить зразок повного й правильного виконання всіх дій, а також опис способу обробки відповідей опитуваних для аналізу й оцінки тих якостей особистості, які визначаються тестом. За допомогою тестів досить оперативно збирають інформацію про ті чи інші якості особистості або колективу.

Основою побудови тестів завжди є певна теорія формування тих чи інших якостей особистості. Щоб тест давав достовірну інформацію, треба оцінити істинність покладених у його основу положень. Описи й самі тести друкуються в спеціальних збірниках, науковій і навчальній літературі.

У навчально-виховній практиці використовують різні тести: успішності, інтелектуального розвитку, діагностики рівнів засвоєння знань, умінь, рівня сформованості різних якостей особистості.

Метод психолого-педагогічного тестування ставить за мету випробувати учня щодо певного рівня знань, умінь чи загальної інтелектуальної розвиненості за допомогою карток, малюнків, завдань — шарад, ребусів, кросвордів, запитань. Результати тестування визначаються через виявлення відсотків розв'язання тестів.

Метод рейтингу — це метод оцінки тих чи інших сторін діяльності компетентними суддями (експертами). Вимоги до експертів: компетентність; креативність — здатність розв'язувати творчі завдання; позитивне ставлення до експертизи; відчутність схильності до конформізму; наукова об'єктивність; аналітичність, широта і конструктивність мислення; якість колективіста; самокритичність.

Метод узагальнення незалежних характеристик передбачає узагальнення відомостей про учнів, одержаних іншими методами, порівняння цих відомостей зі своїми матеріалами про особистість вихованця.

Педагогічний експеримент — науково поставлений досвід організації педагогічного процесу в точно врахованих умовах.

Експеримент від спостереження й інших методів відрізняється активним втручанням дослідника в досліджувану діяльність.

Види експерименту:

лабораторний — проведення дослідження в спеціально створених умовах, які контролюються дослідником;

природний експеримент — проведення дослідницької роботи в природних (звичних) умовах діяльності об'єктів дослідження;

формуючий експеримент — метод дослідження в умовах спеціально організованого експериментального педагогічного процесу. Результати цього експерименту дають змогу підтвердити, уточнити або відкинути попередньо розроблену модель впливу на особистість, групу чи колектив.

Методи обробки й осмислення одержаної педагогічної інформації:

- теоретичний аналіз — осмислення результатів дослідження на основі теоретичних моделей, розроблених педагогічною наукою;
- математичні й статистичні методи математичної та статистичної обробки результатів педагогічного дослідження.

Вони допомагають педагогіці доповнити конкретною інформацією характеристику педагогічних явищ і процесів.

У процесі добору методів дослідження дотримуються таких вимог:

а) застосовування різних методів, яке дасть змогу одержати різні відомості про розвиток особистості, колективу чи іншого об'єкта виховання або навчання;

б) забезпечення використовуваними методами одночасного вивчення діяльності, спілкування й інформованості особистості;

в) відображення методами динаміки розвитку певних якостей як у віковому аспекті, так і протягом певного проміжку часу;

г) методи мають дозволити аналізувати не тільки хід процесу, його результати, а й умови, в яких він функціонує.

Завдання для самоконтролю

Доведіть, що людське життя неможливе без феномена «вчитель-учень»?

1. Чим відрізняється професійна педагогічна діяльність від непрофесійної?

2. Що вивчає педагогіка?

3. «Розвиток і освіта жодній людині не можуть бути дані чи повідомлені. Кожен, хто бажає до них приєднатися, повинен досягти цього власною діяльністю, власними силами, власним напруженням» (А. Дістервег). Чому для розвитку й освіти слід здобувати знання самостійно?

4. Охарактеризуйте структуру педагогічних наук.

5. З якими науками педагогіка має зв'язок? У чому він полягає?

6. Що таке метод педагогічного дослідження?

7. Охарактеризуйте емпіричні методи педагогічного дослідження.

8. Які вимоги висувають до добору методів досліджень?

Рекомендована література

1. *Афонина Г. М.* Педагогика. Курс лекций и семинарские занятия / Под ред. О. А. Абдуллиной — 2-е изд. — Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. — 512 с.

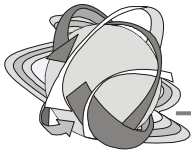
2. Введение в педагогическую деятельность: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А. С. Роботова, Т. В. Леонтьева, И. Г. Шапошникова и др.; Под ред. А. С. Роботовой. — 2-е изд., стереот. — М.: Изд. центр «Академия», 2004. — 208 с.

3. *Мойсеюк Н. Є.* Педагогіка: Навч. посіб. — 4-е вид., допов., 2003. — 615 с.

4. Педагогика: Учеб. пособие для студентов пед. вузов и пед. колледжей / Под ред. П. И. Пидкасистого. — М.: Педагогическое общество России, 2002. — 640 с.

5. Практикум з педагогіки: Навч. посіб. / За заг. ред. О. А. Дубасенюк. — 3-тє, вид., перероб. і допов. — Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. — 464 с.

6. Семенова А. В., Гурін Р. С., Остипова Т. Ю. Основи психології і педагогіки: Навч. посіб. — К.: Знання, 2006. — 319 с.

3. ПСИХІКА ТА ЇЇ РОЗВИТОК

3.1. Етапи розвитку психіки.

3.2. Анатомо-фізіологічні основи психічного.

3.3. Психічне здоров'я.

3.1. Етапи розвитку психіки

Розвиток — це рух від простих форм і структур до вищих, більш складних. Еволюція людини — лише одна з ліній розвитку органічного світу. Перші ознаки життя на Землі з'явилися 2—3 мільярда років тому, спочатку у вигляді хімічних, органічних сполук, які поступово ускладнювалися, а потім і найпростіших живих клітин. На певному етапі розвитку природи виникла органічна матерія — білок. В органічному світі процес відображення набув нових властивостей: він став активним. Виникає нова форма біологічного відображення — подразливість, що є характерною для рослинної стадії розвитку життя. У процесі пристосування живих істот до навколишнього середовища в них виникає **чутливість** як здатність

реагувати не лише на життєво важливі (біотичні) впливи, а й на нейтральні (небіотичні) подразнення. Поява чутливості є ознакою виникнення психіки. У процесі еволюційного самовдосконалення живих істот у них з'являється і спеціальний орган, що бере на себе функцію керування розвитком, поведінкою та відтворенням. Це нервова система. У міру її ускладнення й удосконалювання розвива-

ються форми поведінки й нашарування рівнів психічної регуляції життєдіяльності, зокрема відчуття, сприйняття, пам'ять, уявлення, мислення, свідомість, рефлексія. Отже, на певному етапі розвитку живої матерії виникає *психіка* як якісно нова форма відображення та пристосування до навколишнього середовища.

Розвиток психіки реалізується у формі *філогенезу* (становлення структур психіки в ході біологічної еволюції виду чи соціокультурної історії людства в цілому й окремих його етнічних, соціальних, культурних груп) і у формі *онтогенезу* (формування психічних структур протягом життя окремого організму людини чи тварини).

Розглянемо розвиток психіки в філогенезі. Виникнення й розвиток її в цьому аспекті пов'язані з виникненням і розвитком органічної природи.

Відповідно до *ідеалістичного* розуміння психіки у світі існує не одне, а два початки: матеріальне й ідеальне. Вони незалежні, вічні, не зводяться один до одного й не виводяться один із одного. Відповідно до уявлень матеріалістів психічні явища виникли в результаті тривалої біологічної еволюції живої матерії й нині є вищим підсумком її розвитку.

Усім видам матерії (органічної та неорганічної) властива здатність реагувати на впливи, тобто якість *відображення*. Форми відображення залежать від форм існування матерії. Вищою формою відображення є *психічне відображення*, а психічного відображення — *свідомість*.

Існує декілька підходів до розв'язання проблеми виникнення психіки:

1. *«Антропсихізм»*: психіка властива лише людині (Р. Декарт);
2. *«Панпсихізм»*: психіка є властивістю будь-якої матерії (Ж.Б.Робіне, Г. Фехнер);
3. *«Біопсихізм»*: психіка — властивість лише живої матерії (Т.Гоббс, В. Вундт, Е. Геккель та ін.);
4. *Концепція «нейропсихізму»*: психіка властива лише організмам, які мають нервову систему (Ч. Дарвін, Г. Спенсер);
5. *«Мозкопсихізм»*: психіка є тільки в організмів із трубчатою нервовою системою, що мають головний мозок (К. К. Платонов);
6. *«Наявність чутливості»*: психіка — це здатність реагувати на життєво незначущі подразники середовища (звук, запах, колір, форму тощо), які є сигналами для життєво необхідних подразників (їжа, небезпека, задоволення тощо). Критерієм чутливості є здатність утворювати умовні рефлекси (О. М. Леонтьєв).

Насправді, чи властиве відображення *неживій* природі? Так, у неживій природі воно може проявитися у вигляді механічної, фізи-

чної чи хімічної взаємодії неживих об'єктів: наприклад озон після грози, хвиля й камінь, сонячний промінь і поверхня води тощо.

У живих організмів з'являється інша, біологічна форма відображення — *подразливість*, тобто здатність живого організму реагувати на зовнішні впливи середовища певними біологічними процесами. Так, дотик стороннього тіла до оболонки амеби викликає процес захоплення останнього цим найпростішим організмом.

Отже, відображення в неживій природі суттєво відрізняється від такого з боку живих істот: у першому випадку об'єкт залишається пасивним щодо впливів, у другому — живі істоти проявляють активність, вони вибірково реагують на впливи внаслідок здатності до саморегуляції.

Останнім часом з'являються публікації про те, що рослинам властиві складні форми реагування на зовнішні впливи. І це не тільки *тропізми*. Відомо, що за допомогою електродів, прикріплених до рослин, можна визначити їх біологічну активність. Якщо поряд з рослиною, до якої прикріплено електроди, зламати іншу, то фіксується збільшення біоелектричного потенціалу. Більше того, повернення до столу з рослинами того, хто зламав цю квітку, знову викликає таку ж реакцію, ніби рослина «пізнає» його. Аналогічну реакцію спостерігали в рослині, коли в її присутності опускали в окріп креветку.

Новий рівень відображувальної діяльності пов'язаний з появою та розвитком *чутливості*, тобто здатності відчувати або реагувати на такі впливи середовища, від яких безпосереднє життя організму не залежить, але які сигналізують про біологічно значущі впливи середовища. Наприклад, вібрація павутини, викликана потраплянням у неї комахи, не має прямого відношення до потреб павука, проте вона є для нього сигналом наявності поблизу їжі.

Отже, виникнення у тварини здатності розрізняти окремі подразники, що відіграють сигнальну роль у пристосуванні її до зовнішнього середовища, є початком розвитку психіки у тварин.

Наочно відобразимо все вищезазначене в таблиці 1.

Таблиця 1

РОЗВИТОК ВІДОБРАЖУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ФІЛОГЕНЕЗИ

Форми існування матерії	Форми відображення
Нежива природа	Механічна, фізична чи хімічна взаємодія тіл або речовин

Жива природа (найпростіші тварини, рослини)	Подразливість (біологічна форма відображення), наприклад тропізми
Тварини	Чутливість

Одну з гіпотез, що стосується стадій і рівнів розвитку психічного відображення, починаючи від простіших тварин і закінчуючи людиною, запропонував О. М. Леонт'єв у книжці «Проблеми розвитку психіки». Пізніше вона була дороблена й уточнена К.Е. Фабри на основі новітніх зоопсихологічних даних, тому її називають *концепцією Леонт'єва—Фабри*. Відповідно до цієї концепції, уся історія розвитку психіки й поведінки тварин поділяється на ряд стадій і рівнів (табл. №2). Виділяється дві стадії елементарної *сенсорної психіки* та *перцептивної психіки*. Перша містить у собі два рівні: нижчий і вищий, а друга — три рівні: нижчий, вищий і найвищий.

Таблиця 2

СТАДІЇ ТА РІВНІ РОЗВИТКУ ПСИХІКИ Й ПОВЕДІНКИ ТВАРИН

(за О. М. Леонт'євим та К. Е. Фабри)

Стадії та рівні психічного відображення, його характеристика	Особливості поведінки, що відповідають даній стадії та рівню	Види живих істот, які перебувають на цьому рівні
1. Стадія елементарної сенсорної психіки <i>А. Нижчий рівень</i> Примітивні елементи чутливості. Розвинена подразливість	А. Чіткі реакції на біологічно значущі властивості середовища через зміну швидкості напрямку руху. Елементарні форми рухів. Слабка гнучкість поведінки. Несформована здатність реагування на біологічно нейтральні, позбавлені життєвого значення властивості середовища. Слабка, нецілеспрямована рухова активність.	А. Найпростіші. Велика кількість нижчих багатоклітинних організмів, які живуть у водному середовищі
<i>Б. Вищий рівень</i> Наявність відчуттів. Поява найва-	Б. Чіткі реакції на біологічно нейтральні подразники.	Б. Вищі (кільчасті) хробаки, червононі, молоски (слима-

<p>жливішого органа маніпулювання — щелеп. Здатність до формування елементарних рефлексів</p>	<p>Розвинена рухова активність (повзання з виходом з води на сушу). Здатність уникати несприятливих умов середовища, відходити від них, вести активний пошук позитивних подразників. Індивідуальний досвід та навчання відіграють незначну роль. Головне значення в поведінці мають жорсткі вроджені програми</p>	<p>ки), деякі інші безхребетні.</p>
<p>2. Стадія перцептивної психіки <i>А. Нижчий рівень</i> Відображення зовнішньої дійсності у формі образів предметів, інтеграція, об'єднання властивостей, які впливають на цілісний образ. Головний орган маніпулювання — щелепи.</p>	<p>А. Формування рухових навичок. Переважання ригідних, генетично запрограмованих компонентів. Рухи достатньо різноманітні й складні (пірнання, повзання, ходіння, біг, стрибки, лазіння, літання тощо). Активний пошук позитивних подразників, уникнення негативних, розвинена захисна поведінка</p>	<p>А. Риби та інші нижчі хребетні, а також (частково) деякі вищі безхребетні (членистоногі та головоногі молюски), комахи</p>

Закінчення табл. 2

<p>Стадії та рівні психічного відображення, його характеристика</p>	<p>Особливості поведінки, що відповідають даній стадії та рівню</p>	<p>Види живих істот, які перебувають на цьому рівні</p>
<p>2. Стадія перцептивної психіки <i>Б. Вищий рівень</i> Елементарні форми мислення (розв'язання завдань). Вироблення певної «ка-</p>	<p>Б. Високорозвинені інстинктивні форми поведінки. Здатність до навчання</p>	<p>Б. Вищі хребетні (птахи, деякі ссавці)</p>

ртини світу»		
<p>В. <i>Найвищий рівень</i></p> <p>Виділення в практичній діяльності особливої, орієнтовно-дослідницької, підготовчої фази. Здатність вирішувати одне й те саме завдання різними методами. Перенесення одного разу знайденого принципу рішення завдання в нові умови. Створення та використання в діяльності примітивних знарядь. Здатність до пізнання оточуючої дійсності, незалежно від наявності біологічних потреб. Безпосереднє знаходження та врахування причинно-наслідкових зв'язків між явищами в практичних діях (інсайт)</p>	<p>В. Виявлення спеціалізованих органів маніпулювання: лап і рук. Розвиток дослідницьких форм поведінки з широким використанням раніше отриманих знань, умінь та навичок</p>	<p>В. Примати, деякі інші вищі хребетні (собаки, дельфіни)</p>

Нині майже всі психологи згодні з тим, що розвиток психіки тварин налічує три стадії:

- *елементарної сенсорної психіки;*
- *перцептивної психіки;*
- *практичного інтелекту.*

Є однак питання із віднесення цієї чи іншої тварини до певної стадії, імовірно суперечки.

Для уникнення цього застосовують, по можливості, *канон Ллойда Моргана*, згідно з яким якщо поведінку тварини можна пояснити більш простою її психічною організацією, то не слід пояснювати складнішою. Проте цей канон не рятує від певних

розбіжностей у поглядах між представниками *зоопсихології* та *загальної психології*.

Нижчим рівнем розвитку психіки у філогенезі вважається *елементарна сенсорна психіка*, яка є наявною в багатоклітинних безхребетних організмів. На цій стадії поведінка тварин зумовлена відображенням окремих властивостей предметів або явищ зовнішнього світу. Відображення дійсності тваринами відбувається у формі чутливості.

В організмах, позбавлених нервової системи, виявлено цілий ряд форм адаптивної поведінки, що нагадують навчання. Одним із механізмів такої поведінки є сенсibiliзація. *Сенсibiliзацією* називається підвищення чутливості організму до впливу якогонебудь агента, що сприяє *модифікації* поведінки. Яскравим прикладом такого роду може служити так назване навчання інфузорій. У звичайних умовах інфузорії-туфельки пересуваються у воді нібито поштовхами. Їхні рухи носять хаотичний характер. Ніяких закономірностей і нінайменшої цілеспрямованості у поведженні інфузорій не спостерігається.

Якщо ж її перенести в невелику ємність, що має форму кола, глибиною не більше 1 мм і діаметром 3—5 мм, то поведінка організму різко зміниться. Спочатку інфузорія буде хаотично рухатися по судині, зрідка натикаючи на його стінки. Однак уже через 3—4 хв. шлях її стане прямолінійним, і незабаром вона почне описувати правильну геометричну фігуру, форма якої залежить від форми судини. Так, у круглому акваріумі це буде майже правильний восьмикутник; у квадратному — квадрат, у п'ятикутному — п'ятикутник і т. д. При цьому, якщо їх перенести в посуд іншої форми, інфузорії протягом деякого часу продовжуватимуть рухатися по попередній траєкторії. Подібних досвідів була проведена безліч. Майже завжди ці організми демонстрували високу здатність до навчання. Вироблені в них реакції за своїм характером і за способами їхнього утворення нагадували умовні рефлекси вищих тварин. Деякі дослідники їх так і називали: «умовні рефлекси найпростіших». Більш ретельно проведені дослідження цілком спростували уявлення про високі здібності інфузорій. Груба помилка відбулася через незнання особливостей уроджених форм поведінки туфельок. Спостереження за ними показали, що хаотичні рухи зберігаються в них тільки доти, допоки вони знаходяться в культуральній рідині, де завжди багато вуглекислого газу й мало кисню. Коли ту ж рідину наливають в експериментальний посуд тонким шаром, вона збагачується киснем. У таких умовах рухи інфузорій стають пря-

молінійними, а при зіткненні з перешкодою тувелька відскакує від нього під кутом 20° . Тому після приміщення інфузорії в широкий і дрібний посуд шлях інфузорії починає повторювати його конфігурацію. Подібна реакція на зміни зовнішнього середовища являє собою типову сенсibiliзацію, **але ніяк не навчання**.

До *стадії перцептивної психіки* належать хребетні тварини, які здатні розрізняти не лише окремі фактори середовища, а цілісні предмети, речі.

Подальший розвиток і ускладнення сегментарної нервової системи спостерігається у вищих безхребетних тварин — комах. Особливо це стосується головного вузла, що сприймає зорові, нюхові, дотикові й інші подразники та регулює рухи кінцівок, крил і інших органів.

Наприклад, розрізнення кольорів у комах докладно вивчав Т.Фриш. Він проводив такі досліди на бджолах: картонні прямокутники сірого кольору різної яскравості були поміщені на столі у випадковому порядку, і серед них — один кольоровий картон з годівницею. Спочатку бджоли сідали рівномірно на всі поверхні, але через якийсь час вони почали прилітати тільки на кольоровий картон. Потім був поставлений контрольний досвід. Усі картонні прямокутники були перемішані, і годівниця вилучена. Через 4 хвилини після цього на кольоровий картон прилетіло 280 бджіл, а на всіх сірих було за цей час тільки 3 бджоли. К. Турнер вивчав здатність комах до отримання навичок. Він привчив тарганів розрізняти зелені й червоні картонні прямокутники за допомогою електричних ударів на одному й підгодовування на іншому. Застосовуючи такий самий метод, Д. Шнейрля встановив, що мурахи засвоюють правильний шлях у коридорах досить складного лабіринту. В. Шиманський так само довів можливість утворення навичок у тарганів при перебуванні на шляху в лабіринті.

Головоногі — найбільш незвичайні, великі, і найдосконаліші з усіх молюсків. За тонкістю своїх почуттів, точністю сприйняття й складністю відповідних реакцій і поведінки головоногі перевершують багатьох морських тварин. Експерименти показали, що головоногі добре навчаються. Вони здатні розрізняти геометричні фігури за формою, кольором і розміром. Вироблені умовні рефлексії зберігаються в них протягом тривалого часу. Спостереження в океанаріумах показали, що восьминогів можна приручити, вони пізнають людей, що доглядають за ними, і охоче вступають з ними в контакт.

У Брайтонському океанаріумі був описаний такий випадок. Одного разу, з незрозумілої причини, з одного з акваріумів, на-

критого склом, уночі стали зникати риби. Виявилося, що винуватцем цього був восьминіг, що жив навпроти в акваріумі. Він зрушував скло, яке закривало його акваріум, вилазив назовні, переповзав через прохід, відкривав акваріум з рибами, влязав у нього й учиняв там розбій. Наївшись, він залишав акваріум, повертав скло назад, повертався додому та закривав за собою кришку. Саме дивне при цьому, що в природі восьминоги практично ніколи не залишають водяне середовище.

Подібну поведінку, безсумнівно, можна віднести до прояву розумової діяльності. З поведінкою головоногих моллюсків, що живуть у глибинах океану, пов'язана безліч міфів і легенд. За деякими, щоправда ще не підтвердженими спостереженнями, восьминоги здатні і до дій з використанням знарядь, користуючись каменями для захисту.

Особливості навичок у риб виявлені у відомих досвідах Мебіуса.

В акваріумі, де знаходилася голодна щука, установлювалася складова перегородка, за яку поміщали маленького карася. Щука десятки разів кидалася на карася і зіштовхувалася при цьому з перегородкою з такою силою, що розбивала собі пащу до крові. Через якийсь час щука перестала кидатися на перегородку, і, карась вільно плавав по всьому акваріумі, адже небезпека минула.

З великими труднощами набувши навички, щука з такими самими труднощами її змінює.

Стадія практичного інтелекту пов'язується вже головним чином із людиноподібними приматами, які здатні до наочно-дійового мислення.

Численні досвіди та спостереження виявляють надзвичайну гостроту сприйняття в деяких тварин. Розходження між тваринами та людиною в цьому питанні відзначив Ф. Енгельс, що писав: «Орлине око бачить значно далі людського ока, але людське око помічає в речах значно більше, ніж око орла. Собака володіє значно більш тонким нюхом, ніж людина, але вона не розрізняє і сотої частки тих запахів, що для людини є відомими ознаками різних речей». Одним з показників рівня психічного розвитку тварин, безсумнівно, є ступінь розвитку в них орієнтовно дослідницької активності. От що пише з цього приводу Б.Ф. Сергєєв: «Тих, кому пощастило близько познайомитися з людиноподібними мавпами в нас на Півночі, де вони, поміщені за ґрати і ретельно опікувані людиною, звільнені від усіх турбот (добування їжі, необхідності завжди бути напоготові, щоденного будівництва гнізд для нічлігу тощо), а тому мають досить велике дозвілля, вражає, скільки часу та з яким самозабуттям шимпанзе здатні ви-

вчати будь-яку іграшку, будь-який складний предмет, що потрапив у клітку. Найдивніше, що ця гра триває годинами й здійснюється зовсім безкорисливо. Звісно, тварина, розібравши послідовно шість мотрійок, не відмовиться з'їсти горіх чи сливу, що опинились у сьомій, але інтерес мавпи до іграшки відразу ж докорінно зміниться: більше вже вона не буде подовгу вовтузитися з мотрійками, складати їх, засовувати одну половинку в поглиблення іншої, досліджувати це поглиблення пальцями, стукати їх одна об одну чи кидати на підлогу, прислухатися до звуків, які вони видають. Тепер, одержавши іграшку в зібраному вигляді, шимпанзе, не втрачаючи часу даром, добереться до сливи, якщо її туди поклали, і негайно ж втрачає інтерес до самої мотрійки, а якщо всередині нічого не знайде, може не на жарт розсердитися, але гратися вже більше не буде».

Аналогічні реакції тварин з вивчення окремих предметів, елементів середовища чи змін у навколишнім оточенні одержали назву орієнтовно-дослідницького рефлексу, чи орієнтовно-дослідницької діяльності.

Правда, у такому обсязі, як у шимпанзе, ми більше ні в кого з тварин не знайдемо інтересу до незнайомого. Навіть лемури набагато менш допитливі, ніж антропоїди. У інших тварин такий інтерес спостерігається на набагато нижчому рівні. Собака, наприклад, зацікавившись незнайомим предметом, швидше за все, обмежиться тим, що ретельно його обнюхає. Значно рідше собака захоче взяти незнайомий предмет у зуби чи торкнутися його лапою.

За ступенем розвиненості орієнтовно-дослідницького рефлексу із шимпанзе можуть посперечатися тільки діти, більше того — віком від одного року.

Людей відрізняють від усіх тварин постійне прямоходіння, відносно великий мозок, членороздільна мова, незвичайна здатність до абстракції, що народжує свідомість, систематична праця й громадське життя.

У 1929 р. англійський анатом Артур Кейз визначив у людини 1065 ознак, з яких 312 властиві тільки людині, 396 — людині й шимпанзе, 385 — людині та горилі, 354 — людині й орангутангу, 117 — людині та гібону, 113 — людині й іншим нижчим мавпам, 17 — людині та напівмавпам.

Парадоксально, що саме головний мозок, який найбільше відрізняється серед всіх органів у людини й антропоїдів за обсягом і вагою, виявляє максимальну подібність у будові. Особливу близькість людина виявляє з африканськими антропоїдами.

Дуже обережна щодо зіставлень мозку людини й мавп, професор Ю. Г. Шевченко пише: «Сучасні анатоми свідчать, що головний мозок горили і шимпанзе подібний з людським не тільки за загальним видом і розташуванню борозен і звивин, але також і за розташуванням архітектонічних систем кори великої півкулі... і за системами провідних шляхів». Саме ті ділянки кори, що пов'язані з членороздільною мовою в людини, мають найбільші відмінності порівняно з іншими структурами в мавп, включаючи вищих. У 60-х рр. установлена велика подібність каріотипів людини та багатьох видів нижчих мавп. Доказом близької подібності й споріднення є також «людські» генетичні хвороби в мавп: наприклад, таке генетичне захворювання, як синдром Дауна та інші аномалії розвитку. Найбільша подібність хромосом установлена в людини із шимпанзе — вона доходить до 90—98% (за різними авторами).

У той же час зовсім парадоксальним є неймовірний розрив між подібністю людини та шимпанзе у фізіології внутрішніх органів і обмінних процесів і такою різною відмінністю інтелекту.

Збільшення мозку від розмірів його в австралопітека до величини мозку в людини в еволюції відбулося досить швидко, усього за 3—5 млн років проти 65 млн років еволюції приматів. Це збільшення йшло, насамперед, за рахунок неокортекса, чи нової кори. За даними К. Н. Філімонова (1949), площа старої кори в макака — 93,8 мм², у шимпанзе — 324,8 мм², у людини — 480 мм². Різниця між двома останніми, як бачимо, не така вже й велика. Однак нова кора різко наростає навіть у ряді приматів: у макака — 6,456 мм², у шимпанзе — 22,730 мм², а в людини — 80,202 мм². Наукове вивчення інтелекту мавп почалося з Ч. Дарвіна. Йому належить книга, що і в наші дні залишається класичною у своїй сфері: «Про вираження відчуттів у людини і тварин» (1872). Ч. Дарвін вважав, що інтелект людиноподібної мавпи відрізняється від людського тільки кількісно, але не якісно.

Головне ж, що виділяє Л. Дерягина, — висока здатність вищих мавп робити не тільки самі дії, але *ланцюг дії* — саме вони, на думку автора, становлять якісно інший характер поведінки антропоїдів порівняно з всіма іншими тваринами Землі. Перераховані особливості недоступні іншим тваринам.

Багато неврологічних захворювань у людини й шимпанзе дуже подібні. Порівняно недавно стало відомо, що мавпа — єдина тварина, що з успіхом використовується в психіатричних дослі-

дженнях — при вивченні моделі ізоляції, фобії, депресії, істерії, неврастенії, аутизму й симптомів шизофренії.

У даний час отримані важливі результати, які вже використовуються на практиці, з вивчення на нижчих мавпах моделі депресії людини. Ця робота почата до Другої світової війни у Вісконсинському університеті Г. Гарлоу й продовжена його учнями. Викликає також інтерес недавно розроблена на макаках лапундерах модель жорстокого поводження батьків з дітьми. Ці дані отримані за останні два десятиліття, але ж багато років психіатрія була зовсім позбавлена експериментальних моделей, уважалося, що у тварин не існує специфічних хвороб, які притаманні єдиній соціальній істоті — людині.

На думку гештальтпсихолога В. Келера, вищі примати мають чотири кардинальні відмінності від тварин, які знаходяться на попередній стадії розвитку психіки:

- здатність до інсайтів;
- здатність відтворити одного разу здійснену операцію без нових спроб;
- здатність перенесення знайденого рішення в нові умови;
- здатність до рішення двохфазних завдань.

Якщо і людині, і тварині властиві інстинктивні реакції на подразники, здатність набувати досвід у життєвих ситуаціях, то тільки людина може використовувати суспільний досвід, який розвиває психіку. Тому її подальший психічний розвиток відбувається прискорено за рахунок трьох основних досягнень людства: винахід знарядь праці, виробництво предметів матеріальної й духовної культури та виникнення мови й мовлення. Він йде, в основному, у напрямку розвитку психічних процесів: поряд з нижчими рівнями їх організації, що дані людині від природи, формуються вищі: сприймання здобуває таких властивостей, як предметність, константність, усвідомленість, структурність, увага стає довільною, пам'ять — логічною, мислення — словесним та абстрактним. Практично всі психічні процеси людини внаслідок використання мовлення для керування ними виходять за межі своєї природної обмеженості та отримують можливість подальшого потенційно безмежного вдосконалення.

Людина — це продукт суспільних відносин. Біологічною передумовою суспільних відносин була зграя; спільна діяльність і взаємний обмін продуктами діяльності сприяли перетворенню зграї в суспільство. Під впливом суспільно-історичних умов у трудовій діяльності людини та її спілкування за допомогою мови з іншими людьми формується *свідомість* як вища інтегральна

форма психічного відображення дійсності, для якої є характерним виділення об'єктивно стійких властивостей предметної діяльності та перетворення навколишнього середовища. Поступово діяльність людини стає усвідомлюваною, осмисленою, оскільки кінцева мета її — задоволення потреби в їжі — стає дедалі більше віддаленою та досягнути це може лише людина з розвинутим логічним мисленням. Змінюючи природу, людина змінює передусім себе. Унаслідок спеціалізації руки людини як органа праці сформувалось її представництво в головному мозку, що спричинило збільшення маси та зміни структури мозку. Розвинулося прямоходіння.

Отже, на вищому щаблі філогенезу психіки стоїть людина, яка є продуктом суспільних відносин. Людська психіка детермінована вже переважно соціально: праця зумовила формування людських потреб та розвиток людської свідомості, яка вже не тільки відображає, але й перетворює світ.

3.2. Анатомо-фізіологічні основи психічного

Психічна діяльність здійснюється за допомогою спеціальних анатомо-фізіологічних механізмів. Одні з них забезпечують сприймання впливів зовнішнього світу та власного організму, інші — перетворюють їх на нервові імпульси, треті — передають ці імпульси в центральну нервову систему; за допомогою четвертих — планується та регулюється поведінка, п'яті — приводять в дію м'язи, залози внутрішньої секреції, шості впливають на емоційне забарвлення поведінки тощо. Уся ця складна робота анатомо-фізіологічного апарату забезпечує активну орієнтацію організму в середовищі та вирішення проблем життєдіяльності.

На анатомо-фізіологічному рівні психічну діяльність людини забезпечує нервова система. Вона є сіткою взаємопов'язаних нервових клітин (нейронів) та волокон, чисельність яких становить близько декількох трильйонів.

Її основні функції:

- забезпечення контакту з зовнішнім світом;
- інтеграція внутрішніх органів у систему, координація й регуляція їхньої діяльності;
- організація цілісного функціонування організму.

Нервова система функціонує як єдине ціле. Її основним елементом є *нейрон* — нервова клітина (рис. 3).